

**КАКВО СЕ СЛУЧИ
ПРЕДИ '89-ТА?**

**ИСТОРИЧЕСКИ
СБОРНИК ЗА
КОМУНИЗМА В
БЪЛГАРИЯ**

УРОЦИ ОТ МИНАЛОТО
ЗА УЧЕНИЦИ И УЧИТЕЛИ

Sofia Platform

AMERICA FOR

BULGARIA

FOUNDATION

Проектът се осъществява с подкрепата на Фондация „Америка за България“. Изявленията и мненията, изразени тук, принадлежат единствено на Софийска платформа и не отразяват непременно вижданията на Фондация „Америка за България“ или нейните партньори.

ISBN 978-619- 90431-8- 9

© Фондация „Софийска платформа“ май, 2017

**КАКВО СЕ СЛУЧИ
ПРЕДИ '89-ТА?**

**ИСТОРИЧЕСКИ
СБОРНИК ЗА
КОМУНИЗМА В
БЪЛГАРИЯ**

**УРОЦИ ОТ МИНАЛОТО
ЗА УЧЕНИЦИ И УЧИТЕЛИ**

Фондация „Софийска платформа“

Настоящата публикация се издава по проект „Уроци от миналото: какво се случи преди '89-та?“ и се разпространява безплатно. За повече информация по проекта посетете www.sofiaplatform.org

Съдържание

- 07** **ЗА ФОНДАЦИЯ „СОФИЙСКА ПЛАТФОРМА“**
- 09** **ВСЕКИДНЕВИЕТО НА ХОРАТА КАТО ОГЛЕДАЛО НА РЕЖИМА**
Иван Еленков
- 24** **БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА В ПЕРИОДА 1944 – 1989: ТРИ ФАЛИТА И БУТИЛКА КОКА-КОЛА**
Георги Ганев
- 37** **КУЛТУРНАТА ПОЛИТИКА НА НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ**
Евелина Келбечева

- 51** **СТУДЕНАТА ВОЙНА: БРАТСКИТЕ
ДЪРЖАВИ И ГОЛЕМИЯТ БРАТ**
Момчил Методиев
- 66** **ВРАГОВЕТЕ НА НАРОДА**
Тони Николов
- 79** **КАК ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ
ОВЛАДЯ ДЪРЖАВАТА И ХОРАТА**
Мария Дерменджиева
- 97** **КОЛКО СТОТИНКИ СТРУВАШЕ
БАНИЧКАТА И ДРУГИ
ПОПУЛЯРНИ МИТОВЕ ЗА
„ДОБРОТО СТАРО ВРЕМЕ“**
Момчил Методиев
- 113** **КАК СИ СПОМНЯМЕ
СОЦИАЛИЗМА:
НОСТАЛГИЯ И ОМРАЗА**
Александър Кьосев
- 129** **ТОТАЛИТАРНИТЕ РЕЖИМИ И
РАЗБИРАНЕТО ЗА
КОМУНИСТИЧЕСКОТО МИНАЛО**
Ивайло Знеполски

За Фондация “Софийска платформа”

Фондация „Софийска платформа“ осъществява обмен на идеи между обществата в преход чрез исторически диалог и гражданско образование. Осмислянето и разбирането на комунистическото минало, както в рамките на България, така и в Източна Европа и на Балканите, е основен наш приоритет.

Целим да създадем цялостен подход към изучаването на историята от периода преди 1989 г., който обхваща, но и отива отвъд учебното съдържание и включва в себе си както исторически източници, така и литература, изкуство, музика, филми и лични истории на очевидци. Чрез максималното използване на познанията на български и чуждестранни експерти и чрез прилагането добри практики от други европейски държави, създаваме достъпен, практически насочен и интерактивен начин за осмисляне на близкото минало, който да допълва, а

не да замества, учебния материал по история. Целим също да изградим връзка между гражданското общество и държавните образователни институции, която да позволи на училищата да се възползват от натрупаните познания в гражданския сектор.

Проектът „Уроците на миналото: какво се случи преди '89-та?“ включва 32 отворени урока за ученици и 15 обучения за учители в различни градове в страната, с фокус върху малките населени места. Бяха организирани също 2 изложби с портретите на бивши лагеристи от Белене, рисувани от Петър Байчев и 5 лекции в различни университети в страната за наградата за радио пиеси „Георги Марков“, която се връчва от радио BBC. Проектът е продължение на националната кампания „25 години свободна България“, проведена под патронажа на Президента на Република България Росен Плевнелиев.

Още за нас:

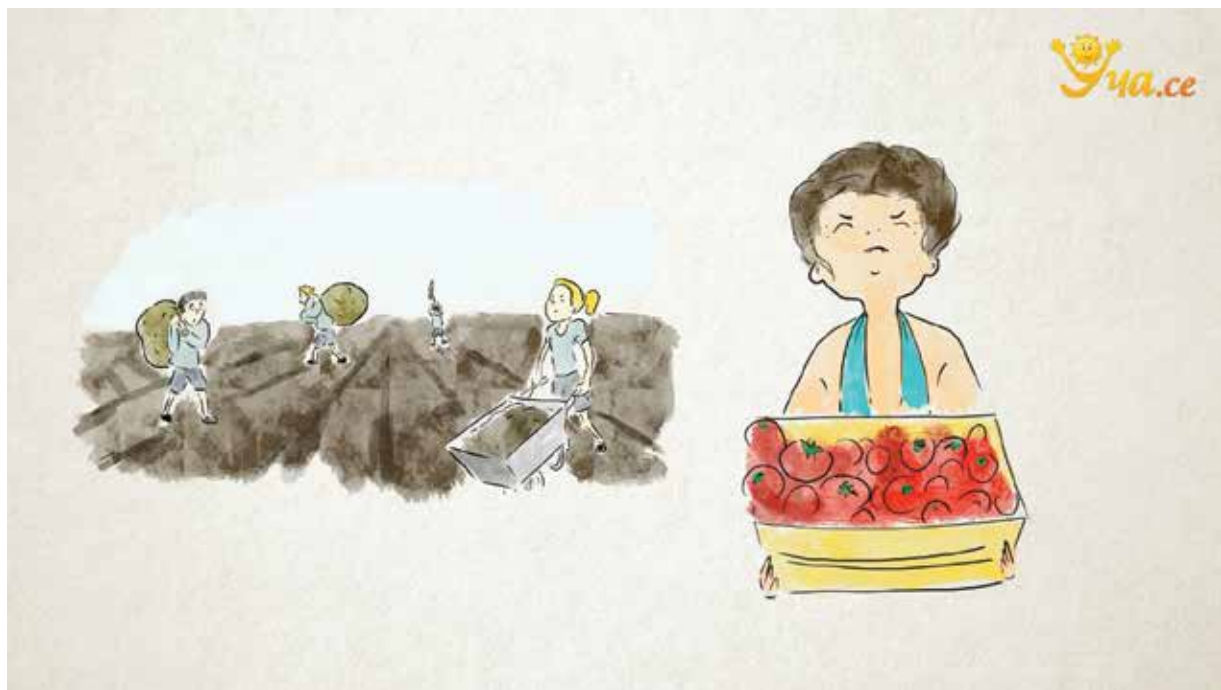
WWW.SOFIAPLATFORM.ORG

WWW.25FREEBG.COM

Всекидневието на хората като огледало на режима

ИВАН ЕЛЕНКОВ

Видео урок: “Ежедневието на хората като огледало на режима”

Уча.се (свободен достъп след регистрация):
<http://ucha.se/watch/6154/sotsializmat-i-vsekidneviето>
Фондация “Софийска платформа”:
<https://www.youtube.com/watch?v=Kx22CUAhtQ8>

В Централните хали, София,
10 – 11 ноември 1980 г.:

„По време на наблюдението обектът беше посетен от над 1500 човека. В обекта се търсят, а липсват: захар, зрял боб, веро, Кока-Кола, тоалетна хартия, фини шоколадови бонбони, сухи детски супи, маслини, майонеза, прясна риба, месо, червен пипер и др. Въпреки, че работното време в наблюдавания обект се спазва стриктно, много граждани изразяват недоволство от факта, че във върховите моменти работят половината от касите, вследствие на което се струпват големи опашки и се губи много време. Има и други оплаквания – от качеството на разфасованото месо [...]; хладилните гондоли бяха силно замърсени; каймата особено при четвъртото наблюдение беше изключително лошо опакована, а щандистките я дооформяха с ръце! [...]; на щанда за зеленчуци при 4-то наблюдение нямаше нищо друго освен картофи и чесън... Има и редица други нередности: липса на етикети на цените на стоките; на голяма част от щандовете [...] щандистките от щанда за колбаси са малко и освен това непрекъснато общуват помежду си, предизвиквайки недоволството у купувачите ...“

Из социологическото наблюдение, предназначено за служебно ползване. ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 808, л. 1-11, (1980). Състояние и проблеми на търговията на дребно и услугите в столицата. АОНСУ.

РЕВОЛЮЦИОННИТЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В ОБЩЕСТВОТО

Промените във всекидневния живот на хората след 1947 г. са пряко свързани с последиците от политическия преврат, довели до окончателното утвърждаване на комунистическия режим в България. Според идеологията на режима, овладяването на политическата власт е само начална стъпка на промените в обществото.

Фразата „разгром на буржоазната класа“¹, с която се свързва този период, означава да бъде разрушена исторически установената йерархия в обществото или с други думи естествено формиралите се с хода на времето и развитието на българското общество позиции и отношения между обществените групи у нас. Комунистическият режим в лицето на БКП (Българската комунистическа партия) разбива съществуващото преди него обществено разбирателство.

Това предполага унищожаване на съществуващите елити – политици, индустриалци, банкери, едри земевладелци, висши чиновници и военни, както и на средната класа – търговци, нископоставени служители и дори селяни. „Революционните преобразования“, на които е подложено обществото, променят и социалното положение на експертните и художествените прослойки – инженерите, лекарите, юристите, свързани с изкуствата и академичната общност.

¹ Буржоазната класа е социална категория, която е съставена от хора с определен културен и финансов капитал, които са част от средните и горни слоеве на обществото. Според комунистическата идеология, управлението на буржоазната класа трябва да бъде заменено с обществено устройство, при което работническата класа (пролетариатът) става господстваща.

В новото общество статутът на хората се основава на равенството на всички в труда. Свръхнапрежението в трудовия процес се приема за определящо и колкото по-голямо е то, толкова по-достоеен е работещият човек. Трудът в това общество вече е „основно право“, и най-вече, „дълг на всеки гражданин“. „Работническата класа“, според комунистическата идеология, е новата, просперираща, обществена сила, на която принадлежи бъдещето завинаги.

Подобно преобръщане на обществото предполага цялостно обхващане на съществуването на всеки човек. Това означава принудителното му участие в текущите инициативи на БКП, враждане в съзнанието му на основните идеологически обяснения за света и въвличането му в общия ритъм на колективното, еднакво за всички, битие на социалистически граждани.

ВСЕКИ ДНЕВИЕТО ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА МАСОВИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Основният инструмент на режима за тотална обществена мобилизация са т.нар. „масови организации“. Те се направляват от комунистическата партия и целят да осигурят пълния ѝ контрол над гражданите, за да не се свързват хората „неформално“ помежду си. Всеки „обикновен“ гражданин членува задължително в една или друга от тези организации.

Детски и младежки организации

Детските и младежки масови организации се стремят да мобилизират младежите по възрастов принцип. Те

служат и като източник на нови кадри за режима.

Всички деца от 6 до 14 години членуват задължително в Димитровската пионерска организация (ДПО) „Септемврийче“. Децата от 6 до 9 години са „чавдарчета“, организирани в т.нар. „Чавдарски чети“, а тези от 9 до 14 години са „пионери“, организирани в пионерски отряди и дружини. За да обхване всички деца, още от 1945 г. до промените през 1989 г., организацията се свързва тясно с образователната система. Отделните класове стават същевременно и отряди на пионерската училищна дружина².

Основната задача на ДПО „Септемврийче“ е да възпитава младежите в духа на социалистическото общество – дисциплина, преданост към режима, трудови качества и родолюбие. Преследването на тези цели става предпоставка за изграждането на огромна административна система и влагане на огромни средства в създаването и поддържането на пионерската организация.

След 14-тата си година до края на младежката си възраст, младите хора са членове на Димитровския комунистически младежки съюз, или т. нар. Комсомол. Подобно на самата БКП, това е строго централизирана масова организация.

Основната му функция е да мобилизира политически младежите и да бъде източник на нови ръководни кадри за комунистическата партия. Намесата на Комсомола във всекидневието покрива всички аспекти на младежкото съществуване – труда, публичността, индивидуалното поведение, стилът на обличане и дори чувствата.

2 Попова, Кристина. „Приятел, който ще създаде от обикновеното дете септемврийче“. Дружинните ръководител(к)и в идеологията на пионерската организация. – В: Даниела Колева и др. (съст.). Детството при социализма. Политически, институционални и биографични перспективи. С., Център за академични изследвания, Издателство „Рива“, 2010, с. 23.

Комсомолът организира и води т.нар. младежки бригади, основно за прибирането на селскостопанската продукция. Има и бригади в промишлеността, горското стопанство, пътното строителство и другаде. Бригадите са задължителни за младите хора.

Икономическата ефективност на младежките бригади не е водеща при тяхната организация и провеждане. В поверително изследване на социологическо звено към ЦК на БКП (Централния комитет на Българската комунистическа партия) през 1981 г. се отчита незаинтересованост на ръководителите на тогава съществуващите Аграрно-промишлени комплекси (АПК)³ от работата на студентите, дори опити да я отклоняват.

Описват се още лошите битови и трудови условия, принудата за продължително участие на учащите през лятото и есента за сметка на учебния процес, слабата трудова и обща дисциплина и огромните стопански щети. Според изследването, печалбата от извършената по време на бригадите работа през 1981 г. в селското стопанство възлиза на 27 млн. лв., докато за издръжката им били направени разходи за повече от 64 млн. лв.⁴ Пропагандата обаче представя бригадите като „ударни отряди“ в помощ на народното стопанство, постигащи безспорни трудови успехи и възпитаващи високи нравствени и комунистически добродетели у младите хора.

В контраст с тези пропагандни твърдения, през годините, общуването между младите хора последователно се отклонява от официалните масови организации. Възникват младежки „неформални групи“, които споделят общия дух на

3 Аграрно-промишлените комплекси (АПК) са селскостопански организации в Народна Република България, организирани на териториален принцип.

4 ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 513, л. 10. ИСЦ при ЦК на БКП, Злободневни проблеми, № 3, 12 май 1982 г. Някои проблеми на ефективността на ученическите и студентските бригади в селското стопанство през 1981 г.

модерната култура и протестната енергия на модерната музика – рок-енд-рол, пънк, хеви-метъл. Примери са скритата размяна на „тавите“⁵ на „Бийтълс“ и модерните танци през 1960-те, стиховете на Петя Дубарова⁶ през 1970-те и текстовете на група „Нова генерация“⁷ през втората половина на 1980-те.

Ролята на професионалните съюзи

Професионалните съюзи са масова организация, в която задължително членуват всички трудоспособни граждани, според сферата, в която работят. Според социалистическата идеология, те са връзката на отделния човек с „трудовия колектив“. Те трябва да превърнат всекидневния труд на работника в т.нар. „социалистическо съревнование“, което стимулира изпълнение и преизпълнение на личните трудови норми и общите производствени планове. В действителност, професионалните съюзи са структура за постоянен политически контрол и трудова мобилизация, и за принудително непрекъснато увеличение на производството.

Профсъюзите са важен, най-често единствен, посредник между работещия човек и колективните блага в социалистическото общество. Тези блага включват раздаването на ведомствени жилища, настаняването в общежития, храненето в столове, годишния отпуск, достъпа до детски ясли, детски градини, детски школи, профилакториуми за предпазване и лечение от професионални заболявания, ползване на служебен транспорт и др. Предоставянето на тези придобивки се използва

5 Думата „тава“ е жаргонна и означава албум или грамофонна плоча.

6 Петя Дубарова е българска поетеса, родена през 1962 г. в Бургас. На 4 декември 1979 г., ненавършила 18 години, Петя се самоубива в дома си в Бургас със сънотворни хапчета.

7 „Нова генерация“ е българска рок група, основана през 1987 г. и съществувала до 1992 г.

като инструмент за политическа регулация на поведението на гражданите и обществените групи в обществото. Системата на достъп до тях носи потенциал и се използва целенасочено за социална дискриминация и възможност за произволно включване и изключване на участници при раздаването им.

Професионалните съюзи ангажират също и свободното време на работещите чрез т. нар. „профсъюзни домове на културата“. Замислени като публични места за обща, политическа и професионална просвета домовете на културата са поле на т.нар. „художествена самодейност“. Те поддържат певчески, танцови, театрални състави, литературни кръжоци, групи по изобразителни изкуства и др. По този начин се направлява развитието на всички артистични и творчески любителски инициативи, като същевременно се осигурява поле за обмен на идеологизирани културни ценности с масовата работническа публика. За значението на самодейността в пропагандата и обществения контрол говори фактът, че в края на епохата в тази система работят над 25 хил. щатни специалисти⁸. За сравнение, по данни на Националния статистически институт, към декември 2015 г., чиновниците от всички министерства и администрацията на министерски съвет, наброяват общо 7 хил. души⁹.

Отечественият фронт и новото всекидневие

Отечественият фронт (ОФ) е най-голямата, най-многочислената масова организация, в която задължително членуват всички пълнолетни граждани на Народна Република

8 ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 118, л. 130. Стенографски протокол № 6 от заседание на Председателството на Комитета за култура от обсъждането на доклада за V конгрес на бг култура, 6 март 1989 г.

9 НСИ, Наети лица по трудово или служебно правоотношение през 2015 г. в администрация на изпълнителната власт (в данните не се включват наетите лица в Министерство на вътрешните работи и Министерство на отбраната), статистиката е достъпна на: <https://goo.gl/8dXrON>

България. Непосредствено след 9 септември 1944 г. Отечественият фронт е политическа коалиция от няколко партии, в която водеща роля имат комунистите (БКП). През 1948 г. той се преобразува в „единна народна общественно-политическа организация“ с дейности, насочени изключително към всекидневното съществуване. В действителност, ОФ преследва политическа активизация и цялостно обхващане на съществуването на всеки човек. С колективно членство в него се включват също всички останали масови организации.

Върхова точка на неговата политическа намеса във всекидневието, (включваща намеса в начина на живот на всеки гражданин, неговият стил на обличане, начин на обущане, семейни отношения, естетически предпочитания, начин на прекарване на свободното време и др.) е организирането от началото на 1960-те години на т.нар. „другарски съдилища“. Те са публична форма на порицание на обществени нарушения, включително злоупотреби и нарушения на трудовата дисциплина, недобросъвестно изпълнение на възложена работна задача, нарушения на правилата на техническата безопасност и хигиената на труда и т.н. „Другарските съдилища“ се произнасят също по „укорни прояви“ и в извънработното време като „безделничество, отклонение от общественно-полезен труд, водене на паразитен живот, пиянство, морална и битова разложеност и други противообществени прояви от подобен характер, съседски вражди, неизпълнение на задължения към семейството“ и др.¹⁰

Средствата, с които тези „съдилища“ противодействат на подобни нарушения, свързани с идеологическото публично порицание на човека от позициите на „социалистическия морал“ пред мними авторитети като „трудовият колектив“, „дълга пред обществото“ и „социалистическото семейство“.

10 Закон за другарските съдилища. Известия на Президиума на Народното събрание, № 50, 23 юни. 1961 г.

Това обяснява абсурдността на техните методи и решения, но и ги превръща в източник на потенциално всекидневен, идеологически оправдан тормоз. Постепенно Отечественият фронт се превръща в неефективна организация за надзор на всекидневието и обществен контрол поради възникването на все повече зони на модерното частно съществуване, в които тази създадена през 1940-те години, вече остаряла организация, не е в състояние да проникне.

ДА БЪДЕШ ПИОНЕРЧЕ

Знаците на принадлежност към пионерската организация, в която участват деца от 9 до 14 години, и ритуалите, които я съпътстват, са подчертано идеологически. Пионерската връзка върху раменете на всяко дете е червена, „напоена с кръвта на хиляди герои“, загинали за социализма, а вдигнатата дясна ръка над челото със събрани в отворена длан изпънати пръсти на ръководителя изразява готовността за служба и саможертва. На неговия пламенен зов „За делото на социализма, за щастието на нашата родина – бъдете готови!“, строените пионери отвърщат със задружен, дълго упражняван, отговор, „Винаги готови!“. Атмосферата се допълва от знамена, барабани, фанфари, значки и флагчета.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ НАЧИН НА ЖИВОТ

В ранните години на социализма режимът уверява гражданите, че щастливият живот е постижим в бъдеще, че щастието ще споходи всеки едва когато комунизмът бъде построен изцяло, неизвестно кога. От

началото на 1960-те години, обаче, властта вече говори, че щастливият живот е възможен и в настоящето.

От края на 1950-те и в началото на 1960-те години се наблюдават опити комунистическата идеология да се свърже с всекидневието на гражданите. Щастливият живот е изразен във възможностите на всеки социалистически гражданин да има свободно време, да ходи на почивка, да пътува, да спортува, да бъде облечен „модерно“, да посещава „заведения за обществено хранене със спокойна атмосфера за другарско общуване“ и да се радва на удобствата на модерния домашен бит. От края на 1950-те години всекидневието се превръща в широка и ярко осветена витрина на „социалистическия начин на живот“.

Социалистическата реклама илюстрира добре тази тенденция. Тя не споменава за всекидневния хроничен стокос дефицит, и лошото търговско обслужване и некачествените комунални услуги. Напротив, рекламните изображения в социалистическа България възпроизвеждат идеологически норми. Продаването на дадена стока не е крайна цел на рекламното внушение, а гражданите изпитват съмнение към качеството на предлаганите продукти.

Въпреки че пропагандата в Източния блок продължава да представя социалистическите общества като общества на всеобщо равенство, това силно контрастира със съществуването на специализирани магазини за продажба на западни стоки, достъп до които имат само малкото граждани, разполагащи с валута. В България това са магазините „Кореком“, („Corecom“)¹¹, в Съветския съюз – „Берьозка“; в ГДР – „Интершоп“, в Полша – „Певекс“, в Чехословакия – „Тузекс“, в Унгария – „Консумекс“, а в Румъния – „Тора“.

11 „Corecom“, от първите срички на френското „Comptoir de représentation et de commerce“, а според българския виц от това време – „Кореком“ идва от сричковото съкращение на „Корекция на комунизма“.

ВСЕКИДНЕВИЕТО В УСЛОВИЯТА НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА МОДЕРНИЗАЦИЯ

Комунистическата модернизация е политически насилствено усилие да бъде постигнат просвещенският модернизационен идеал¹², като обаче се пренебрегва принципът на индивидуалната неприкосновеност на съществуването на всеки човек. Накратко, според режима, капиталистическата частна собственост е източник на всяка обществена несправедливост, и следователно, оправдание на социалистическата революция. Тя следва да унищожи буржоазната класа, а човешките отношения да се устроят върху равенството между трудещите се хора и справедливо разпределената помежду им колективна собственост.

Насилственото отнемането на земята от селяните през 1950-те и 1960-те години подбужда процес на динамично преселване в градовете, довел до значително увеличаване на градското население.

Комунистическата модернизация, свързана с този процес, превръща градовете в нова, по-благоприятна среда за живеене, покачва степента на образованост, професионализира труда, установява хигиенни и медицински стандарти

12 С понятието „модернизация“ се означава проектът за освобождение на човека от епохата на Просвещението през XVIII век. В политически план, модернизацията означава разумно, рационално устрояване на отношенията между индивидите на основата на граждански права. В стопански план, тя предполага гаранции на индивидуалната собственост и нейната неприкосновеност, срещу което комунистическият план за бъдещето най-остро възразява. Според този проект, освобождението на човека предполага също „издигане на човешкия ум“, всеобщо ограмотяване и свободен достъп на всеки до образование.

в защита на човешкото здраве и гарантира относително постоянни приходи и свободно време. При условие, обаче, че върховният разпоредител с всички блага е социалистическата държава, положителните ефекти от модернизацията на българското общество не могат да бъдат разглеждани извън системата за социален контрол и натиск върху отделния човек. Зад нейните положителни страни стоят репресии, отнемане на имущество, изселванията и въдворяването на „буржоазни елементи“ извън градовете, постоянната принудителна трудова мобилизация, всекидневното лишаване от права и социалното отхвърляне на хиляди хора.

В Народна Република България, всеки гражданин притежава т. нар. „жителство“. Жителството е категорична административна и политическа забрана, ограничаваща свободния избор на пространство за живеене и работа. Градското жителство става знак за по-високо социално положение. Поради това, предоставянето и отнемането на жителството се превръща във форма на съзнателно провеждан от режима строг контрол върху движението и състава на населението из страната и в големите български градове.

Политически съображения предопределят не само местожителството, но и достъпа до образование, назначаването на работа и международен паспорт, който да позволява пътуване в чужбина.

Различни кампании срещу „хулиганството“, „идеологическата диверсия“¹³ и произведенията на несъгласни с режима интелектуалци, са съпътствани с изблици на насилие

13 Понятието „идеологическа диверсия“ се появява през 1960-те години. С него официалната пропаганда означава „новия етап“ на борбата между двете обществено-политически системи – тази на капитализма и тази на социализма. Основната цел на „идеологическата диверсия“ през това и следващите десетилетия, според официалната пропаганда, е социализмът да бъде сринат „отвътре“, като бъдат спечелени и овладени душите на социалистическите граждани.

от страна на властта, включващо произволни арести, лишаване от права и дискриминация. Тези процеси възпрепятстват естественото развитие на модерното българското общество.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Социалистическото всекидневие показва неспособността на комунистическия режим да разрешава проблемите, предизвиквани от прилагането на неговия собствен утопичен проект. Грубата и постоянна намеса на властта в различни аспекти от всекидневието на българските граждани едновременно служи като средство за политически контрол и мобилизира населението за целите на режима. Високата цена, която всеки трябва да плати при отклонение от често произволните социалистически норми, създава усещане за постоянно напрежение у гражданите и разрушава доверието в обществото.

Въпрос: Откакто се събуди тази сутрин, колко от нещата, които направи, биха били забранени или недопустими по времето на управлението на комунистическия режим в България?

Задача: Направи списък с предмети, които ползваш в ежедневието си, от времето преди и след 1989 г. Как можеш да характеризираш тези две групи предмети? Какво ти показва това сравнение за социалистическото ежедневие?

Иван Еленков е професор по история на българската култура в Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Автор е на редица публикации, сред които: „Родно и дясно. Принос към историята на несбъднатия десен проект в България от времето между двете световни войни“, С., Изд. „ЛИК“, 1998; „Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими“. С., Изд. „СIELA“, 2008; „Труд, радост, отдих и култура. Въведение в историята на идеологическото моделиране на всекидневието през епохата на комунизма“. С., Изд. „Рива“, 2013.

Българската икономика в периода 1944 – 1989: три фалита и бутилка Кока-Кола

ГЕОРГИ ГАНЕВ

Видео урок: “Българската икономика в периода 1944 – 1989: три фалита и бутилка Кока – Кола”

Уча.се (свободен достъп след регистрация):

<http://ucha.se/watch/6164/ikonomikata-po-vreme-na-sotsializam>

Фондация “Софийска платформа”:

<https://www.youtube.com/watch?v=iNU9WeMLaw>

„Ако интелектуалното господство на социализма остане непоклонимо, тогава в кратък период от време цялата култура на сътрудничество, която Европа е изграждала в продължение на хилядолетия, ще бъде унищожена. Защото социалистически ред на обществото е неосъществим. Всички усилия да се осъществи социализъм водят до разрушаване на обществото.“

„Социализъм: икономически и социологически анализ“, Лудвиг фон Мизес, 1922 г.

От гледна точка на стопанското си развитие, всички социалистически държави на света през последния век имат една и съща съдба: започват добре и завършват зле. Такова е и стопанското развитие на социализма в България в периода 1948 – 1989 г. С някои особености.

Стопанството на едно общество е набор от механизми и начини, чрез които хората задоволяват текущите си нужди с наличните оскъдни ресурси. В съвременния свят, това става на няколко стъпки. Първо хората създават машини, оборудване, екипировка, сгради, съоръжения, които са събрани под заглавието „средства за производство“. След това хората използват тези средства за производство, за да създадат крайни блага, готови пряко да задоволяват техните нужди. Накрая, благата се разпределят между хората и всеки ги потребява и задоволява нуждите си.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО СТОПАНСТВО

Водещата стопанска идея на социализма е, че най-добрият начин за създаване на блага е когато средствата

за производство принадлежат на обществото като цяло и никой отделен човек няма собственост и съответно контрол върху тях. Например, никой отделен човек няма право да притежава селскостопанска земя, производствени машини като стругове, станове или камиони, производствени сгради като халета, складове или офиси. При социализма, обществото като цяло, а не отделни собственици, решава кое благо или средство за производство в какво количество и как да се произведе.

Осъществяването на тази идея включва две стъпки. Първата е средствата за производство да бъдат отнети от собствеността и контрола на отделни хора, известни като частни собственици. В България това е случва в рамките на десетилетието след края на Втората световна война, когато последователно са отнети от частните им собственици финансовите институции, промишлените предприятия и накрая най-важното средство за производство тогава в страната – селскостопанската земя. По отношение на предприятията е приет закон за национализация и просто един ден през декември 1947 г. назначеното от Българската комунистическа партия ново ръководство влиза в сградите и офисите им, изгонва дотогавашните собственици и директори и започва да действа вместо тях. По отношение на земята, процесът отнема доста по-дълго, защото собствениците са постепенно принуждавани да станат членове на новите кооперативни земеделски стопанства, където земята става обща, макар и не държавна.

Конкретно в България именно насилственото отнемане на земята причинява най-сериозен стрес на обществото и съответно поражда съпротива. Тя е преодоляна, както и като цяло в Източна Европа, чрез обещанието, че земята се отнема от „имащите“ и се „преразпределя“ към това всички да могат да ползват нейните плодове, което при социализма се очаква сравнително бързо да доведе до силен ръст на производството и оттам – до благоденствие.

Втората стъпка е установяване на някаква форма на обществен контрол върху средствата за производство, по силата на който се вземат решенията от кое колко, кога и как да се произведе. Конкретно в България под „обществен“ контрол се разбира – и това е непроменено до днес – държавен контрол. Средствата за производство стават държавна собственост и държавата чрез свои комисии, комитети, дирекции и съвети всъщност взема стопанските производствени решения.

Най-важното при производствените решения, независимо чия е собствеността, е планирането на производствената дейност. Когато има частни собственици, всеки от тях планира сам за себе си – формира очаквания, предполага как ще се развие обстановката и решава кога, какво, как и колко да прави. Според социалистическата идеология този начин на вземане на решения е лош и води до неефективност и несправедливост. Според нея, много по-съвършено и справедливо е планирането да се извършва от обществото като цяло – в случая когато собствеността е държавна, от държавата. Това става чрез създаването на държавни планиращи институции и, особено важно, чрез създаването и изпълнението на конкретни планове за стопанската дейност.

КАКВО ПРЕДСТАВЛЯВАТ ПЕТИЛЕТКИТЕ?

В случая на България и на повечето социалистически страни, тези планове бяха 5-годишни и се наричаха петилетки.

През епохата на социализма в България бяха „планирани“ 9 такива петилетки, започвайки от 1949 г. и завършвайки през 1990 г. Това са 42 години и ако някому прави впечатление, че 42 не се дели нито на 9, нито на 5, това не е случайно.

Деветте петилетки отнемат 42 вместо 45 години, защото първата от тях е „изпълнена“ не за пет, а за четири години (1949 – 1952 г.), а третата – не за пет, а за три (1958 – 1960 г.).

Това само по себе си е доста интересно. Добре известното през социалистическите години „преизпълнение на плана“ показва колко проблемно е държавното планиране – един истински добър план би трябвало да може да предвиди собственото си преизпълнение и да бъде направен така, че подобно нещо да не се случва. Петгодишен план, който се изпълнява за три години, е зле направен план. Може би държавата, в края на краищата, не е чак толкова добра в планирането?

Въпреки тази забележка, първите четири петилетки са годините на стопанския успех на българския социализъм, поне според отчетените постижения. Реалното производство на човек от населението расте през целия този период средно с почти 6% на година, което означава нарастване от около 2.7 пъти за целия период. Усилват се тенденциите за преместване на населението от селата в градовете. Създават се значителни нови промишлени мощности и постепенно селското стопанство престава да е доминиращият сектор в българската икономика.

Разбира се, едва ли тези положителни развития се дължат единствено на факта, че тогава в България има социализъм. Например, те отразяват и процеси на модернизация на държавния апарат и на урбанизация на населението, които вероятно щяха да се случват в България и при не-социалистическо развитие. Въпреки това, все пак, резултатите от първите петилетки са значими. Но ...

ПЪРВИ ФАЛИТ: 1959 – 1962 Г.

Когато човек погледне зад формално отчетените постижения, дори зад този наистина успешен откъм натрупване на производствени мощности и индустриализация на страната период, се крие един фрапантен факт. „Успехът“ се случва за сметка на фалит на държавата, т.е. тя изпада в неспособност да си плаща външните дългове. Това означава сериозна криза, защото се налага труден избор. Ако реши да не си плати, тогава чужденците ще престанат да ѝ дават назаем и ще ѝ се наложи да забрави за „успехите“ на социалистическото развитие поради липса на приток на средства отвън, без които, оказва се, това развитие е невъзможно. Ако държавата реши да си плати, за да може отново да започне да взима заеми отвън само и само да закрепни положението, то това ще е за сметка на някакви важни нейни резерви и това също ще затрудни бъдещото ѝ развитие.

Кризата с първия фалит се случва основно по две причини. Първата е, че планиращите държавни органи се провалят в намирането на подходящо темпо за развитие на страната. Тя натрупва средства за производство с по-бързо темпо, отколкото може да си позволи с наличните ресурси. Налага ѝ се да взема ресурси назаем отвън. Втората е, оказва се, че нуждите от средства за производство на социалистическата българска икономика могат да бъдат посрещнати предимно от... производство в смятания тогава за „умиращ“ и със сигурност „западащ“ капиталистически свят. Бляскавите български планировчици не само налагат неудържимо темпо на индустриализация, не само го финансират със заеми, но и тези заеми са в капиталистическа валута.

Към края на 1950-те години България се оказва в невъзможност да обслужва своите дългове и е изправена пред дилема: или да забави темповете на икономическо развитие до ниво, което би позволило подобно обслужване, или да се откаже от съществуващия държавен резерв, държан предимно в злато. Избира второто и през 1962 г. златният резерв на България е изпразнен на два етапа. Първоначално е (незаконно) изнесен на „съхранение“ в Москва. След което на СССР е разрешено просто да си го вземе като форма на плащане на дълговете, които са основно към две съветски банки, опериращи в Западна Европа и в капиталистически валути.

Накратко, дори най-забележителният откъм икономически растеж период на социализма в България е белязан от фалит. Този растеж е бил изкуствен, неорганичен и неустойчив.

ПРОБЛЕМИТЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО СТОПАНСТВО

Първият фалит на България през социализма е всъщност добра начална илюстрация на дълбоките стопански проблеми на социализма, които той в крайна сметка се оказва неспособен да реши. Тези дълбоки проблеми са два и са тясно взаимно свързани.

Първият тръгва от това, че ресурсите могат да бъдат насочвани само в две посоки: за натрупване или за текущо потребление. Когато ресурсите се насочват главно към натрупване, това по необходимост означава, че те не са налични за текущо потребление и поради това то стои на силно свити нива. И понеже нормалните предпочитания на хората са все пак да имат повече потребление, единственият начин за „социалисти-

ческо“ натрупване на средства за производство е чрез принуда. В периода на ранните години на всяка социалистическа държава, включително България, се наблюдава явна и много строга държавна репресия върху потреблението и насилствено насочване на ресурси към натрупване. Обещанието, оправдаващо това насилие е, че всичко се прави в името на „светлото бъдеще“, когато натрупаните производствени мощности ще са достатъчни, за да осигурят потребителско благоденствие за всички. Когато държавата монополизира всички решения и упражнява репресия върху всеки, липсва механизъм за корекция на нейните грешки. Грешките се трупат и могат да доведат до фалит.

Вторият проблем на социализма е, че дори и в някаква степен да можеш да планираш производството на блага, по никакъв начин не можеш да планираш тяхното потребление, освен ако не вкараш буквално всички в концлагер или поне казарма. Потребителските предпочитания, вкусове, моди са напълно неуловими за централния планировчик. Те не могат да бъдат наблюдавани преди самите хора да ги проявят чрез своите действия като купувачи. Освен това те непрекъснато и по напълно непредвидим начин се променят. Потреблението на крайни блага никога не може да бъде планирано.

Така при социализма от една страна има планирано производство, а от друга непланирано и непланируемо променливо потребление. Резултатът е постоянно несъответствие между благата, които се произвеждат, и благата, които се търсят. Непотърсеното производство просто залежава и бива изхвърлено, в най-добрия случай – рециклирано. Недостатъчното производство се нарича „дефицит“ и образува явлението „опашки“. В България конкретно, освен видимите всеки ден пред всякакви магазини опашки за всекидневни неща като домати, месо, обувки, бензин има и опашки за по-сериозни неща – жилища, автомобили, цветни телевизори, телефони в къщата. За всичко това се чакаше, за текущите неща с часове, за по-

сериозните обикновено с години, понякога с десетилетия. Някои българи така и не дочакаха...

Потреблението при социализма е насилствено свито поради стремежа към „социалистическо натрупване“ и заедно с това постоянно тормозено от свръхпроизводство на едни неща и дефицити на други. То е понасяно от хората само заради обещанието, че някой ден нещата ще си дойдат на мястото и тогава ще има изобилие за всички. Мантрата за светлото бъдеще, обаче, може да има ефект на успокояване само до определен момент. В цяла Източна Европа той настъпи с края на първото поколение на социализма, т.е. някъде двадесетина години след неговото начало.

В България този момент съвпада с едно особено събитие. През 1965 г. България става първата социалистическа страна, в която започва бутилиране на Кока-Кола. Може би конкретната марка и конкретната година са случайност, но появата на това отявлено потребителско благо, на този символ на свободния потребителски избор, е придружена и от други – модни стоки, не само насочени, но изрично предизвикващи активно потребителско поведение на хората. Не може да е случайност. Това е моментът, в който социалистическите диктатори разбират, че мантрата със светлото бъдеще е изчерпана и, за да избегнат подкопаване на устоите на властта, се виждат принудени да облекчат репресията. Духът на потреблението бива изпуснат от бутилката на социалистическата репресия и се насочва към друга бутилка – Кока-Кола. Заедно с нея и към модни дрехи, обувки, автомобили, апартаменти, вили. Въпреки постоянните дефицити на всичко истински ценено от обществото, потреблението вече не може да бъде удържано.

Това е началото на стопанския край на социализма. След отказа от репресия върху потреблението, социализмът се оказва неспособен да осъществи сложното жонглиране с два взаимно противоречащи си процеса: хранването на

все по-взискателните потребителски желания и продължаващото социалистическо натрупване чрез централен план.

Тази неспособност не се проявява веднага. Поради съществуващите вече към края на 1960-те години производствени мощности, както и поради доставката на значителни количества ресурси от Големия Брат (Съветския съюз) жонглирането върви сравнително успешно докъм средата на 1970-те години. Това е върховият момент в стопанското развитие на социализма в България, а и в цяла Източна Европа. Тогава, като стандарт на живот, включително общо производство и потребление, България изостава с най-малко от развитите страни.

ВТОРИ ФАЛИТ: 1975 – 1977 Г.

Но както всичко при социализма и това благосъстояние се оказва неудържимо и води до фалит. Непоклатимата логика на социалистическото планиране залага все по-амбициозни и все по-трудни за обезпечаване с ресурси цели на развитието. В средата на 1970-те години тази неутолима социалистическа амбиция води до залитане в посока изграждане на тежко машиностроене. То изисква огромни ресурси, а потреблението вече не може да бъде насилствено потиснато и върнато на скромните нива от първите петилетки. България не разполага с подобни ресурси, но въпреки това се впуска в мегаломанската авантюра с тежката индустрия.

И, разбира се, сравнително бързо фалира. Този път фалитът е покрит с откровен подарък от страна на Съветския съюз, който започва да снабдява България с ресурси, основно нефт, на изключително ниски цени, които България хитроумно препродава на световните пазари на много по-високи цени и прибира печалбата. Това я финансира още няколко години, когато, обаче, в началото на 1980-те настъпват поредните,

този път последни и фатални, усложнения в социалистическата икономика. От гледна точка на България, те са три.

Първо, изглеждащите като неизчерпаеми ресурси на Големия Брат (СССР) се оказват изчерпани и просто спират да текат към България.

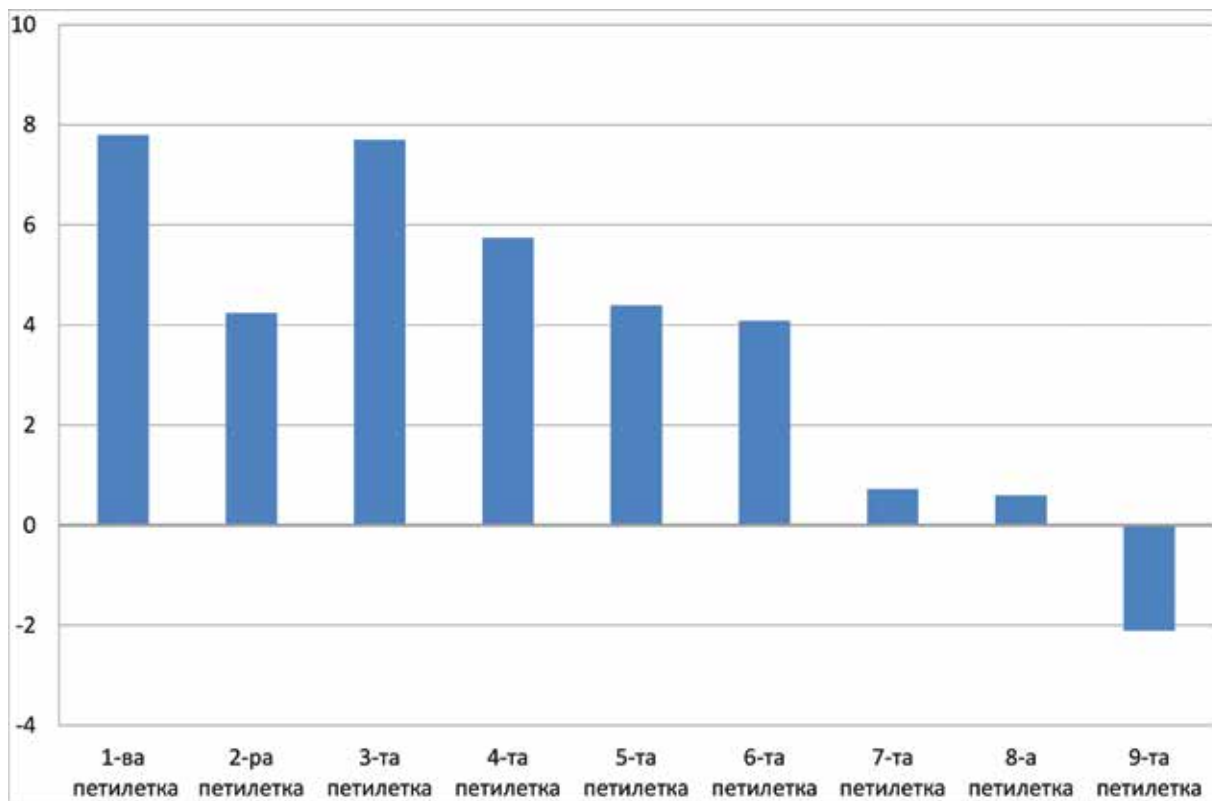
Второ, създадените в първите петилетки производствени мощности започват да остаряват, а новосъздадените тежки мощности или никога не започват да произвеждат, или са крайно неефективни. Социалистическият план не успява нито да поддържа едните, нито да пренастрои другите. Натрупаното в първите петилетки почти тотално се похабява и изчерпва през последните.

Трето, неумолимото потребление продължава да предизвиква социалистическото производство, а то вече не може да го задоволява дори като хранителни продукти и стоки от първа необходимост. Единственият начин потреблението да бъде захранвано е чрез внос, при това внос назаем. Вече се внасят масово, и се финансират с дълг, не суровини и средства за производство, както при първия и втория фалит, а потребителски стоки.

ТРЕТИ ФАЛИТ: 1984 – 1990 Г.

Така българската социалистическа икономика фалира за трети път. Официално, със съответно писмо до кредиторите, че България вече не може да плаща. Този момент съвпада и с политическия край на социализма в България.

Описана в една графика, историята на българското социалистическо стопанство изглежда така:

Средногодишен реален ръст на българското социалистическо стопанство по петилетки.

След третата петилетка посоката в растежа на българската социалистическа икономика е само надолу. Цялата последна петилетка е петилетка на стопански спад. Социализмът започва добре – докато елементарните фази на натрупване и репресия върху потребителите са възможни. След което, в момента, в който постигнатият вече стандарт на живот прави стопанството малко по-сложно за планиране и управление, следва забавяне, застой и накрая провал.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В крайна сметка социализмът изоставя България в тотална икономическа разруха, чието преодоляване отнема на българите цяло десетилетие. Затова и стопанският урок е добре да се помни: макар и да тръгват добре, социализмите в края на краищата винаги завършват със стопански крах. Това се случи през XX век, продължава да се случва и днес, ще продължи да се случва и в бъдеще. Желаете да печелят власт с обещания за социализъм винаги ще има и ако някой народ е достатъчно наивен да им даде тази власт, ще последва познатият път – няколко добри години на упоение, после затруднения и все по-непреодолими проблеми и накрая стремглаво обедняване.

Въпрос: Кои са основните разлики между плановата и пазарната икономика?

Задача: Потърси информация за цените, качеството и разнообразието на стоките преди и след 1989 г. в България. Има ли разлика и ако да - защо?

Георги Ганев е доктор по икономика от Уошингтън Юнивърсити в Сейнт Луис, САЩ. От 1997 г. е програмен директор по икономически въпроси в Център за либерални стратегии в София. От 2003 г. той е асистент в Стопански факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“. От 2004 г. е член на Българската макроикономическа асоциация, като през 2005 – 2009 г. е Председател на управителния ѝ съвет.

Културната политика на Народна Република България

ЕВЕЛИНА КЕЛБЕЧЕВА

Видео урок: “Културната политика на Народна Република България”

Уча.се (свободен достъп след регистрация):
<http://ucha.se/watch/6165/kulturniat-zhivot-v-perioda-1944-1989-g>
Фондация “Софийска платформа”:
<https://www.youtube.com/watch?v=C8HcVTN8gZc>

“... Главното зло в живота и в творчеството на българските писатели, художници, композитори, артисти и т.н., беше вмешателството на партията, която налагаше най-посредствени критерии и която правеше всичко възможно да укрепи властта на бездарията.

Тъкмо в сложните и доста многобройни отношения на Тодор Живков с българската художествена интелигенция, най-добре личат качествата му, чрез които той се задържа начело на страната за толкова много години. Но ако единият резултат беше укрепването на неговото собствено положение, то другият резултат беше безспорно ликвидирането на всякакви опасни, духовни искри и превръщането на неспокойния творчески дух в дебел държавен храненик.”

Георги Марков, „Задочни репортажи за България“

Културната политика на една държава е само част от цялостната картина на образованието, литературата, изкуствата, медиите, както и на дейността и резултатите от тази дейност на различни институции. Не можем да говорим за една единствена култура, нито за една единствена интелигенция. През цялото време на комунистическия период в България съществуват множество различни тенденции, субкултури, опозиционни и дисидентски кръгове – макар и малобройни и слаби – които разчупват еднозначността на историческите оценки за т. нар. „социалистическа култура”.

Все пак, контекстът, в който се провежда официалната културна политика на българската държава след 1944

г. са догмите на комунистическа тоталитарна диктатура и конкретната роля на съответния партиен лидер. Властта доминира културната сфера почти изцяло до падането на режима. Основната доктрина, която управлението се опитва да наложи и утвърди в тогавашните наука, изкуства и култура, е така нареченият „социалистически реализъм“, за който се разпространяваше находчивата сентенция: „Социалистически реализъм означава възхвала на властта в достъпна за нея форма“.

В културната политика на страната се отличават пет основни периода:

- първи етап на установяване на режима (1944 – 1948 г.), през който начело е Георги Димитров;

- втори етап на налагане на основни правила и принципи на идеологията (1949 – 1956 г.), през който управлява Вълко Червенков¹⁴;

- трети етап – опит за лицемерна ревизия на сталинистките подходи (1957 – 1969 г.), през който Тодор Живков става ръководител на партията и държавата;

- четвърти етап на частично и субективно отваряне на системата, когато ръководството на Комитета за култура е в ръцете на Людмила Живкова¹⁵ и наследниците ѝ (1970 – 1986 г.);

- пети етап – упадък на режима, съвпадащ със съветската перестройка (1987 – 1989 г.).¹⁶

14 Вълко Червенков (1900 – 1980 г.) е политик от Българска комунистическа партия, министър-председател на НРБ от 1950 до 1956 г.

15 Людмила Живкова (1942 – 1981 г.) е политик от Българската комунистическа партия (БКП) и дъщеря на Генералния секретар на ЦК на БКП Тодор Живков. Отговаряла е за културната политика на Народна Република България от края на 70-те години до смъртта си.

16 Виж най-обстойното изследване на темата: Еленков, Иван, Културният фронт, Институт за изследване на близкото минало, София, Сиела, 2008 г.

ТРАГИЧНАТА УЧАСТ НА БЪЛГАРСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г.

България преживява един от най-страшните комунистически терори от страните в Източна Европа. В първите месеци след 9 септември целенасочено е унищожен политическият и културен елит на нацията. Хиляди интелектуалци, учители, юристи, лекари, аптекари, журналисти, архитекти, инженери, духовници, писатели, поети, театрални, университетски преподаватели, музиканти и художници са безследно изчезнали, осъдени, затворени, интернирани или въдворени в концлагери. Въвежда се строга цензура. Още на 1 ноември 1944 г. се създават списъци на литература и автори, които са поставени извън закона. Авторите и произведенията са 701 на брой, където наред с едни от най-големите български писатели, историци, икономисти и юристи се нареждат и личности като Лев Троцки¹⁷, Уинстън Чърчил¹⁸ и Дмитрий Мережковски¹⁹.

17 Лев Троцки (1879 – 1940 г.) е марксистки революционер и теоретик, съветски политик и основател на Червената армия в СССР. След идването на Сталин на власт през 1920 г., Троцки е изключен от Комунистическата партия (ноември 1927 г.) и в последствие изгонен от Съветския съюз (февруари 1929 г.). Троцки продължава да критикува режима в СССР, в следствие на което е убит по заповед на Сталин през август 1940 г.

18 Уинстън Чърчил (1874 – 1965 г.) е британски политик и държавник, министър-председател на Великобритания в периода 1940 – 1945 г. и 1951 – 1955 г., известен с дългата си политическа кариера и особено с ключовата си роля във Втората световна война.

19 Дмитрий Мережковски (1866 – 1941 г.) е руски писател, поет, духовник и литературен критик. Считан за един от основателите на символизма, той е принуден да напусне Съветския съюз през 1918 г. По време на престоя си в чужбина, който продължава до края на живота му, той се превръща в отявлен критик на СССР.

НАСТЪПЛЕНИЕТО НА КОМУНИЗМА: КУЛТУРА = ПРОПАГАНДА

Културата се превръща в средство за разпространение и легитимация на комунистическата идеология сред масите. Затова не е чудно, че още на първия ден след 9 септември 1944 г. е основано Министерството на пропагандата, чрез което да се осъществява централизираното управление на всички пропагандни, включително и културни, научни и образователни институции.

България е залята от лавина от събития – манифестации, чествания, конгреси, пленуми, гостуване на чужди делегации и отделни културни дейци; музейни експозиции, панаири, изложби, квалификационни курсове, образователни инициативи, самодейност, съревнования, фестивали, прегледи, конкурси, спартакиади, спортни празници, безкрайни обсъждания на нови книги, театрални постановки, сесии, симпозиуми.

За монументалната пропаганда на комунистическия режим в България се отпускат огромни държавни средства. Доказателство за това са гигантските монументи на Съветската армия и Братската могила в София, паметникът на „Альоша“ в Пловдив и множеството паметници на партизани из всички краища на България. Следва водопад от музикални, литературни и други произведения на изкуството, създадени по политическа поръчка. Едновременно с това все повече се затяга контролът върху авторите, които дръзват да покажат някаква независимост. Социалистическият реализъм се установява като норма във всички културни жанрове и форми на изкуството. Самият партийен лидер Вълко Червенков се занимава с оценката на художествените творби и още по-лично приема ролята си на критик, когато успее да долови опозиционни нотки в нечие

произведение.

Но най-важната характеристика на този период е непрестанната репресия на всички свободомислещи хора. Наказанията и за най-малките отклонения от „линията на Партията“ са сурови. В лагерите са затворени без съд и присъда интелектуалци и младежи, понякога даже и заради увлечения по „западна мода“, учене на чужди езици, слушане на „упадъчна музика“ или четене на забранена литература. В лагер е вкарана дори и джаз певицата Леа Иванова, тогава любимка на българската публика.

ТОДОР ЖИВКОВ И КОРУМПИРАНЕТО НА ИНТЕЛИГЕНЦИЯТА

През 1956 г. в СССР се развенчава култа към личността на Сталин. Същата година, на Априлския пленум на БКП Живков слага начало на процеса на десталинизация и в България. Идва усещането и надеждата за „край на догматичната зима“ в българската култура. Но в новосъздаденото Министерство на културата промени в идеологическите основания на работата му не настъпват.

Характеристиката на този нов етап е най-красноречиво изразена в думите на Димитър Аврамов, историк на изкуството: цялата Априлска линия на БКП е един дълбоко циничен флирт с интелигенцията, „кошмарно надлъгване между интелигенцията и комунистическата партия“. Творците, които не се подчиняват на режима, продължават да са санкционирани и подложени на публична критика. Книги биват спрени (и претопени) преди да бъдат издадени, а филми – свалени преди да бъдат излъчени.

Започват да се организират редовно конгреси на българската култура – по модела на партийните конгреси. Първият е през 1960 г.; последният, който трябваше да бъде пети, не се проведе през 1989 г.

Въпреки повърхностната природа на промяната, започва да става доста трудно вкарването в концентрационни лагери или осъждането на творци и интелектуалци. И все пак, примери за това има. Цигуларят Сашо Сладура, любимец на софийската публика, познат и с политическите си вицове, е убит в лагера край Ловеч през 1962 г. През 1979 г. е убит и големият писател и журналист Георги Марков, политически емигрант в Лондон.

НЕАДЕКВАТНИТЕ УТОПИИ НА ЛЮДМИЛА ЖИВКОВА

През 1975 г. Людмила Живкова става председател на Комитета за култура. Тя започва да води политика на относителна културна и научна либерализация. Увеличава се многократно броят на провежданите културни мероприятия, а също и тяхната пищност и зрелищност.

Изключително мащабната програма на Живкова е обвита в утопични идеи: „Действителността да бъде преобразувана по законите на красотата“. В същото време, обаче, българската социалистическа култура трябва да бъде отговор и алтернатива на буржоазната масова култура и да бъде неприемлива към „елитарността“. Живкова създава около себе си малък елитен кръг от интелектуалци с дългосрочни програми, които нямат нищо общо с нуждата и вкуса на българската публика.

Людмила Живкова оперира в политическата рамка на „зрелия социализъм“²⁰ и използва всички възможни лостове и технологии на авторитарната власт, за да създава и толерира силно ограничен кръг от интелектуалци, които стават нейни ментори, инициатори и конкретни изпълнители на културната ѝ програма. Важно е да се знае, че освен с огромния бюджет на Комитета, Людмила Живкова и нейното най-близко обкръжение разполагат и с фондове от Министерството на Външните работи, достигащи до 10 милиона щатски долари, огромна за времето си сума.

„Дългосрочната комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността и обществото в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество“, иницирана от Людмила Живкова, е от една страна утопична, от друга страна – ексцентрична, а от трета – пази „скрижалите“ на комунистическата идеология.

Честването на 1300-годишнина от основаването на Българската държава (1976 – 1982 г.) е един от най-важните проекти в рамките на тази програма. То има за задача създаването на национален култ, включващ всички възможни светини на хилядолетната българска културна традиция. Режимът се стреми към синтез на цялостната българска история с комунистическата митология и символика. Това е всъщност опит за легитимирването на властта и препотвърждаването на съществуването

20 Периодът на „зрелия социализъм“ според комунистическата идеология се характеризира с това, че основите на комунистическото общество са вече положени и това е най-високият и завършващ етап в развитието на социализма, преди да се навлезе във фазата на комунизма. Програма на БКП от 1971 г. констатира навлизането на България в тази фаза на развитие.

на режима.²¹

Започва монументално строителство на мемориални комплекси в Шумен, Толбухин, Петрич, Котел, построени са Партийният дом на Бузлуджа и Народният дворец на културата в София. Музейните експозиции през 1981 г. стигат до цифрата 3000 с показани над 800 000 експоната. Стотици са изложбите на старобългарска книжнина и изкуство, има мощна издателската програма; за първи път се появяват историческите суперпродукции, а международна програма обикаля по света с експозиции като „Тракийското изкуство“; „Средновековната българска цивилизация“; „Хиляда години българска икона“ и др. Цената, която българските данъкоплатци заплащат за множеството международни и научни събития, организирани в България в този период, остава неизвестна и днес.

На 14 октомври 2012 г. журналистът Христо Христов публикува²² оперативната разработка на отдел 14 „Културно-историческо разузнаване“ на Първо Главно Управление на Държавна сигурност под кодовото име „Маратон“. В продължение на 13 години се изпълнява план, разработен през 1972 г., за открадването на светинята за българите – „История Славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски от манастира Зограф на Атон, Гърция. Следващата стъпка е трябвало да бъде открадването на безценни средновековни ръкописи от 13 и 14 век и накрая

21 Еленков, Иван, Културна политика и културни практики, В: История на Народна Република България. Режимът и обществото. Под общата редакция на Ивайло Знеполски, Институт за изследване на близкото минало, София, Сиела, 2009 г.

22 Можете да се запознаете с пълния текст на публикацията на Христо Христов тук: <https://goo.gl/fLXKqQ>

– златното съкровище на Зограф от над 100 килограма златни монети. През 1985 г. „История Славяноболгарская“ е изложена в Националния исторически музей в София. Директорът на музея, Божидар Димитров, твърди, че книгата е намерена на стълбите на сградата. Двамата оперативни работници, извършили кражбата, са повишени в длъжност. След избухването на дипломатически скандал, президентът Петър Стоянов връща „История Славяноболгарская“ в Гърция през 1998 г.

Културната политика на България е утвърдена от Министерство на Външните работи, от Министерство на Вътрешните работи, от Комитета за култура и естествено, от Държавна сигурност.

Фактически управлението на Людмила Живкова на културната политика в България, представлява един феодален модел, при който малка група хора разполагат с цялата власт и финансови средства. Резултатите от нейните „нововъведения“ нямат продуктивно значение за повдигането на образователното и културното ниво на българските граждани. „Ерата на Людмила Живкова“ не води до мечтаното разкрепостяване или до разбиването на водещата идеология и културен модел, а по-скоро е незначително отклонение на системата, благодарение на която Живкова диктува културната политика на държавата.

ПРОВАЛЕНАТА БЪЛГАРСКА „ПЕРЕСТРОЙКА“ НА КУЛТУРАТА

Петият период на режима са последните три години от съществуването му. По това време в Съветския съюз започва поредица от сериозни демократични реформи, известна с названието „перестройка“.

Властта е принудена почти открито да признае фалита си по време на Юлския пленум на БКП от 28 – 29 юни 1987 г. За духовния живот и за промени в организацията и управлението на културата на този пленум, обаче, не става дума.

Едва в края на март 1988 г. Тодор Живков лансира нова културна политика с „някои проблеми и задачи във връзка с преустройството на духовната сфера“. Документът с гриф „Строго поверително“ се занимава с новата опасност – първият български „дисидентски интелегентски кръг“ – Обществен комитет за екологична защита на град Русе. Този комитет, чиято дейност така и не се разви, предизвика параноя сред управляващите, които отчитат, че трябва да се санкционират незабавно „най-слабите“ звена в управлението на културата – творческите съюзи и партийното им ръководство. На членовете на Комитета са забранени всякакви публикации и медийни изяви, наложени са и партийни наказания, някои са уволнени, всички са следени от Държавна сигурност.

ПРОЯВИ НА НЕПРИМИРИМОСТ

През целия период на управление на Българската комунистическа партия културната политика се стреми да

унищожи плурализма и свободата. Въпреки това, тя не успява да премахне напълно ярките индивидуални прояви на дисидентско творчество, на политическа сатира, както и на неформалното, спонтанно противопоставяне на режима чрез различни форми на „забранени“, „идеологически неправилни“, „антипартийни“, „хулигански“ вкусове и прояви. Тези прояви включват слушането на джаз, по-късно на поп и рок музика, говоренето на чужди езици, издаването на нелегални публикации, разпространението на модата на дънките и минижупа.

На пръв поглед тези явления биха могли да бъдат характеризирани като маловажни, периферни и незначителни, но всъщност те бяха факт през всичките години на комунизма и като подземна река подготвяха големия прелом в края на 80-те години. Същото може да се каже и за малката, но изключително важна част от българската интелигенция, която през всичките тези години не стана част от политическата върхушка, не се поддаде на всеобхватната корупция на режима, запази достойнството си и творческата си независимост. Тук са имената на Радой Ралин, Борис Димовски, Мирон Иванов, Блага Димитрова, Константин Павлов, на режисьорите Крикор Азарян и Николай Поляков, на забранените композитори „формалисти“ Лазар Николов, Константин Илиев, Георги Тутев и Иван Спасов, на наказаните и/или неортодоксалните художници като Илия Бешков, Вера Недкова, Йордан Кацамунски, Димитър Казаков – Нерон, Петър Дочев, Иван Кирков, Галин Малакчиев, Атанас Сгалевски, Кирил Дачев, на сценаристи като Бинка Желязкова, Христо Ганев, Боян Папазов. В последните години на режима се роди и българския „самиздат“ - списанията „Глас“ и „Мост“ на Едвин Сугарев и Владимир Левчев и художниците Стефан Десподов и Владо Руменов. Пловдивският поет и дисидент Петър Манолов обяви гладна стачка срещу властта, която имаше огромен отзвук в България и в чужбина.

Малка, но много силна творчески е и групата на непримиримите творци, които предпочетоха да емигрират от България. Всеки от тях имаше или има все още сериозно място в културата на страните, в които пребивават. На първо място можем да поставим „оперния бас номер едно на света” Борис Христов, после убития писател-дисидент Георги Марков, авангардния художник Кристо Явашев, учените хуманитари Цветан Тодоров, Юлия Кръстева, Асен Игнатов, поетите и писателите Николай Марангозов, Димитър Бочев, Атанас Славов, Любомир Канов, световноизвестния режисьор Димитър Гочев. Тепърва предстои цялостното осмисляне на политическия жест на емиграцията на българските творци, както и отзвук на тяхното творчество в чужбина и в България.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По време на комунистическия режим в България, българската култура преминава през различни фази на развитие, които са оказали своето влияние и върху състоянието ѝ днес. Първоначално, тя е изцяло доминирана от управляващата партия и служи за осъществяване на политическите и пропагандни цели на властта, която ликвидира и физически свободомислещите интелектуалци и артисти. Постепенно започва едно частичното и ограничено освобождаване от най-тежките репресии, и опити за частична свобода на изказа и мисълта, защото става ясно, че идеологическите принципи са тотално фалирали. В последните години на режима, става невъзможно той да се самоподдържа чрез културата. Днес българската култура все още е в период на възстановяване от масовото унищожаване на интелектуален потенциал и премахването на творческата свобода от комунистическия режим.

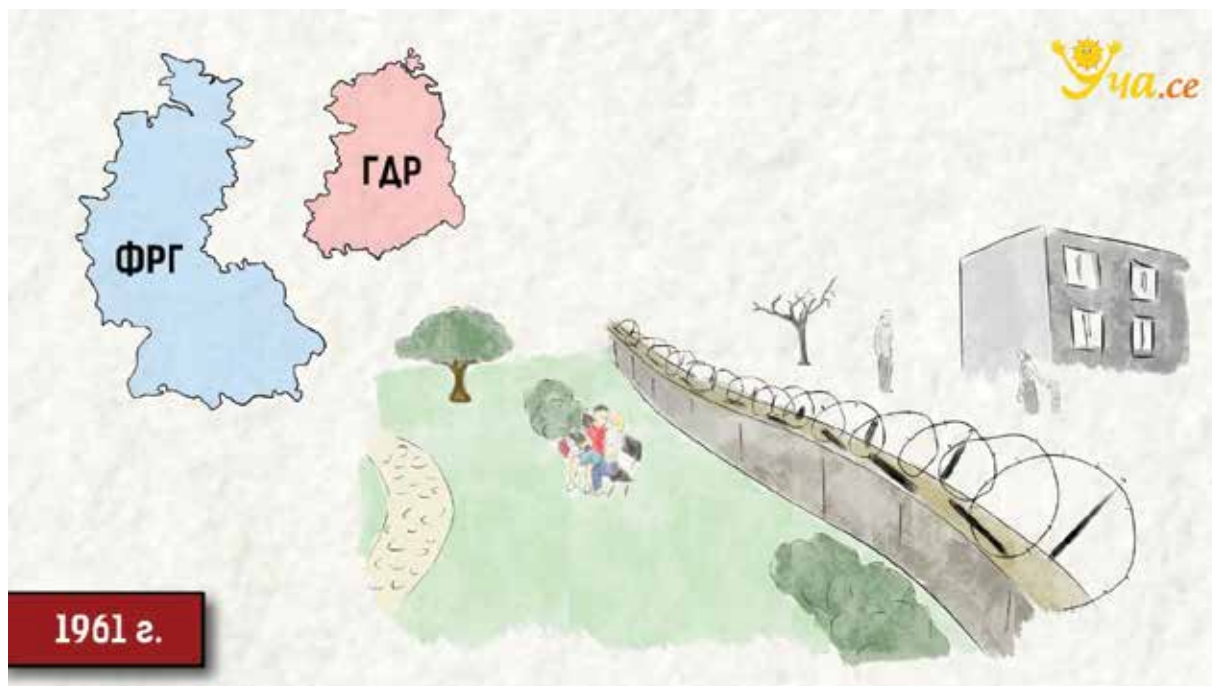
Въпрос: Кои са основните характеристики на културната политика, водена от българската комунистическа партия в периода 1944 – 1989 г.? Какви са приликите и разликите в културната политика на България преди и след 1989 г.?

Задача: Потърси и направи снимка на сграда, паметник или друго произведение на изкуството, което да олицетворява стила на „социалистическия реализъм“ в твоето населено място. Обсъди снимките в час със съучениците и се опитайте заедно да намерите общи теми и послания в тях. Различават ли се обектите на снимките от съвременните форми на изкуство и архитектура?

Евелина Келбечева е преподавател в департамент „История и цивилизация“ на Американския университет в България и инициатор на Движение за изучаване на комунизма в училище, като част от програмата по история и гражданско образование. Издава изследвания по българска история, включително за комунистическия период. Интересите ѝ включват периода след Първата световна война, историята на българската интелигенция между двете световни войни, политиките на историческата „памет“, конструирането на идентичности, преходът след 1989 г. и др. През последните години изнася публични лекции в Конгресната Библиотека на Съединените щати във Вашингтон, университетите Харвард, Принстън, Колумбия, Оксфорд, Лондонския Университет, както и в Европейския Парламент.

Студената война: братските държави и Големият брат

МОМЧИЛ МЕТОДИЕВ

Видео урок: “Студената война: братските държави и Големият брат”

Уча.се (свободен достъп след регистрация):
<http://ucha.se/watch/6163/studenata-voyna>
Фондация “Софийска платформа”:
<https://www.youtube.com/watch?v=bUg9DjarfPs>

“От Щетин на Балтийско море до Триест на Адриатическо една желязна завеса се спусна през континента. Зад тази линия остават всички столици на старите държави от Централна и Източна Европа, Варшава, Берлин, Прага, Виена, Будапеща, Белград, Букурещ и София – всички тези прочути градове заедно с населението около тях се намират вътре в онова, което трябва да нарека “съветската сфера”, и всички те, в една или друга форма, са не само подложени на съветско влияние, но и на много строги – а в много случаи и нарастващи – мерки на контрол от Москва”.

Реч, произнесена от Уинстън Чърчил на 5 март 1946 г. в Уестминстър колеж, Фултън, щата Мисури.

КАКВО ПРЕДСТАВЛЯВА СТУДЕНАТА ВОЙНА?

Втората световна война променя Европа и света. Формират се два противоборстващи си блока – Източен и Западен – които спорят за световно господство. Водещо място в Западния свят имат САЩ, а в Източния – Съветският съюз. В Европа войната между двата блока остава „студена“, но противоборството води до избухването на редица реални военни конфликти сред развиващите се страни, освободени от колониалното господство. България, заедно с другите страни от Източна Европа, попада под пълната доминация на Съветския съюз, наричан „големият брат“. На два пъти опасността България да престане да съществува като независима държава е съвсем реална.

След Втората световна война нацизмът и фашизмът изчезват, но комунизмът значително разширява своя обхват. Литва, Латвия и Естония престават да съществуват и стават част от Съветския съюз. Държавите от Източна Европа формално са независими, но са под пълния контрол на Москва. През 1949 г. Германия е разделена на Федерална република Германия и Германска демократична република.

Освен териториални, промените са и политически. Двата блока спорят коя форма на управление е по-жизнена и този спор е воден на терена на идеологията, икономиката, културата, науката и дори спорта. Видим символ на Студената война е Берлинската стена, която отделя Източен от Западен Берлин. Тя започва да се строи на 13 август 1961 г., а целта ѝ е да спре опитите за бягство на германци от Източната в Западната част на страната.

Докато през 50-те и 60-те години на XX век Изтокът бележи успехи в икономиката и технологията, на Запад се засилва убеждението, че бъдещето принадлежи на комунистическия блок. През 1957 г. Съветският съюз изстрелва първия изкуствен спътник от Земята, а през 1961 г. Юрий Гагарин става първият човек, излетял в космоса. Медиите в демократичните държави по дефиниция са склонни към катастрофичност (съгласно известната максима, че „добрата новина е лошата новина“), докато от Изток идват само контролирани новини за успехи. Известни западни интелектуалци като Жан-Пол Сартр са привлечени от призивите за мир и социално равенство. В Западна Европа някои от местните комунистически партии протягат ръце да вземат властта по демократичен път. Най-голяма е тази опасност в Италия, но силни такива партии има и във Франция и Гърция.

Новата съветска мощ се отразява на риториката на съветския лидер. През 1956 г. в реч пред западни посланици в Москва Хрушчов ги шокира с думите: „Независимо дали ви

харесва или не, историята е на наша страна. Ние ще ви погребем.“ През 1961 г. съветският лидер произнася слово и пред Общото събрание на ООН. Раздразнен от реплика към него, той сваля обувката си и започва да тропа с нея по трибуната.

БЪЛГАРИЯ

Една от арените на сблъсък между двата блока е Балканският полуостров, където двете свръхсили си съперничат за влияние. В епохата на Студената война с комунистическа форма на управление са Румъния, България и Албания, а Западът е подкрепян от Турция и Гърция. Междинно място между двата блока заема Югославия – едновременно отворена за Западна Европа, но с комунистическа форма на управление. По границите на България са издигнати телени огради, чиято цел е да спират българските и чуждите граждани, които искат да „избягат“ на Запад.

Непосредствено след края на Втората световна война се открива възможност за реализацията на прокламираната от комунистите идея за създаване на Южнославянска федерация – обединение на държавите от Балканския полуостров в голяма славянска държава, един от членовете на която да бъде България. Предвижда се т.нар. „македонски въпрос“²³ да бъде решен чрез обединението на всички части на Македония в обща съюзна държава в рамките на Югославия. Първоначално идеята е подкрепена от Сталин, а преговорите между България

23 „Македонски въпрос“ – въпросът за принадлежността на територията и населението на Македония, част от българския национален въпрос. С този термин се обозначават борбите за освобождение на Македония, която по силата на Берлинския договор от 1878 г. след Освобождението на България остава в пределите на Османската империя.

и Югославия текаат от края на 1944 до 1947 г. През декември 1946 г. жителите на Пиринска Македония са принуждавани да се записват в официалното преброяване като „македонци“, въпреки желанието им да останат „българи“. Опасността България да стане част от тази Южнославянска федерация изглежда съвсем реална до 1948 г., когато настъпва разрив между съветския лидер Йосиф Сталин и югославския ръководител Йосип Броз Тито, довел до прекратяване на преговорите. Корените на конфликта между двамата са в стремежа за самостоятелно развитие на Югославия, което е недопустимо за съветския лидер.

След подписването на Парижкия договор на 10 февруари 1947 г.²⁴ България попада изцяло в съветската сфера на влияние: „Дружбата със СССР е нужна на България така, както въздуха и слънцето за всяко живо същество“, според лозунга на комунистическия лидер Георги Димитров. Водещо място в съветската доктрина заема идеята за *комунистическия интернационализъм* – убеждението, че комунизмът е по-прогресивната форма, която ще победи в целия свят чрез обединените усилия на работническата класа (пролетариата) от всички държави. От решаващо значение за това е солидарността между работниците и комунистическите партии от различните страни, като връзките между тях са по-силни дори от националната принадлежност.

В тази идеологическа рамка, българското държавно ръководство сериозно започва да обсъжда възможността за доброволното вливане на България в СССР. На Пленум на Централния комитет на БКП на 4 декември 1963 г. Тодор Живков внася за обсъждане „въпроса за по-нататъшно свързване и

24 Парижките мирни договори, подписани на 10 февруари 1947 г. в Париж между държавите от антихитлеристката коалиция и България, Италия, Румъния, Унгария и Финландия, уреждат статута на петте държави след края на Втората световна война и им дават възможност да се включат в Организацията на обединените нации.

най-тясно всестрочно сближение, а след това, в перспектива и за обединение на Народна Република България със Съветския съюз“. В изказването си Живков казва: „Сега трябва да се премине към най-тясно свързване на нашата икономика с икономиката на Съветския съюз, към най-тясно сближение и в бъдеще към сливане на Народна Република България със Съюза на съветските социалистически републики.“ Протоколът от обсъжданятията заема 150 страници. С различна степен на ентузиазъм идеята е подкрепена от всички участници, които записват следното решение: „Пленумът оценява като забележителна проява на патриотизъм и интернационализъм инициативата на другаря Тодор Живков ... да се създадат икономическите, политическите и идеологическите предпоставки за пълно обединение на двете наши братски страни.“ Пленумът одобрява и писмо със съответното съдържание, което да бъде изпратено на съветското ръководство. За момента, предложението е отхвърлено от съветското ръководство, а след падането на Хрушчов за известно време идеята не се обсъжда. Тя обаче продължава да съществува, като е обсъдена поне още веднъж на пленум на БКП през 1973 г.

Предложението остава в тайна за българското общество, а и за чуждите медии. Но не е тайна за външните наблюдатели, че България винаги съобразява политиката си със Съветския съюз. Ражда се фразата, че „България е най-близкият съюзник (или сателит) на Съветския съюз“. Това състояние може и да носи дивиденди за България в отношенията ѝ със Съветския съюз, но то има и трайни негативни последици за публичното възприятие на страната на международната сцена.

ИЗТОЧНА ЕВРОПА

1956 г.: Революцията в Унгария

През 1956 г. в Унгария избухва революция срещу съветския режим. Посланик на Москва в Будапеща е Юрий Андропов, който от прозорците на посолството е свидетел как цялата изградена система се срива само за дни. На 4 ноември 1956 г. съветските войски нахлуват в Унгария и свалят правителството на Имре Наги. Загиват 2500 унгарци и около 700 съветски войници. По-късно Юрий Андропов е назначен за началник на КГБ, от която позиция започва битка с дисидентите в Съветския съюз и в целия Източен блок. По същото време, обаче, се разразява Суецката криза, при която Израел, Великобритания и Франция започват военни действия срещу Египет, след като египетското ръководство взема решение за национализация на Суецкия канал. Военната операция е успешна, но пропагандният ефект за западните сили е унищожителен.

1968 г.: Пражката пролет в Чехословакия

През 1968 г. избухва и Пражката пролет – революцията в Чехословакия, чийто лидер Александър Дубчек²⁵ очертава програма за изграждане на „социализъм с човешко лице“²⁶. Тя също е потушена от войските на Варшавския договор, а първото официално предложение за военна интервенция

25 Александър Дубчек (1921 – 1992 г.) е лидер на Комунистическата партия на Чехословакия през 1968 – 1969 г., главен инициатор на Пражката пролет, свален от власт след нейното потушаване. Връща се в политиката след Нежната революция от 1989 г. и е избран за председател на парламента на Чехословакия. Загива в автомобилна катастрофа през 1992 г.

26 Социализъм с човешко лице е името, с което става известна реформената програма на Александър Дубчек, насочена към даване на повече политически и икономически свободи.

идва от Тодор Живков. Инвазията започва на 21 август 1968 г., когато 200 000 души и 2000 танка на Съветския съюз, ГДР, България, Полша и Унгария нахлуват и окупират Чехословакия. България участва с 2000 войници, с което нахлуването в Чехословакия се превръща в последното до днес мащабно участие на българската армия в операция извън пределите на страната. Окупацията е оправдана с доктрината за ограничения суверенитет, според която страните от Варшавския договор имат право да се намесят, ако в някоя от държавите бъде застрашен съществуващият комунистически модел на управление.

Военната инвазия в Чехословакия става причина съветският режим да загуби своята привлекателност на Запад и затова 1968 г. може да бъде определена като преломна в Студената война.

РАЗВИВАЩЕТЕ СЕ СТРАНИ

В същото време СССР и Съединените щати водят битка за влияние над т.нар. развиващи се страни. Този спор често прераства в трайни и кръвопролитни горещи войни, водени сред развиващите се държави от Азия и Африка, получили независимост от колониалните империи. Обвиняван за колониалната експлоатация на тези държави, през 50-те години Западът е в отстъпление.

Китай

През 1949 г. продължилата десетилетия гражданска война в Китай завършва с победа на Комунистическата партия, водена от Мао Дзедун, с което най-многолюдната страна в света поема по комунистически път на развитие. Това променя баланса на силите в цяла Азия. През 1950 г. комунистическата Северна Корея напада подкрепяната от Запада Южна

Корея, което поставя началото на първия горещ конфликт в годините на Студената война. Северна Корея е подкрепена от Китай и Съветския съюз, а Южна – от САЩ и Западните сили. Корейската война продължава до 1953 г., без да доведе до промяна на границите между двете корейски държави и завършва с примирие, което и до днес не е заменено от постоянен мирен договор.

През следващите години Китай започва да оспорва правото на Съветския съюз да бъде ръководна сила в комунистическия лагер, особено сред страните от развиващия се свят. Разривът между Съветския съюз и Китай е вторият голям вътрешен конфликт в комунистическия лагер, след спора между Москва и Югославия. Китай се отнася с подозрение към желанието на новия съветски лидер Никита Хрущов да ревизира наследството на своя предшественик Йосиф Сталин, след като през 1956 г. Хрущов оповестява данните за нечовешките репресии, извършвани от Сталин. Китай настоява и за по-решителни действия срещу Америка, като допуска включително избухването на ядрена война. През 1957 г. китайският лидер Мао Дзедун заявява: „Не се страхувам от ядрена война. В света живеят 2,7 милиарда души; няма значение, че някои ще загинат. Китай има население от 600 милиона души, дори половината да загинат, ще останат 300 милиона. Не ме е страх от никого.“

Отношенията между Съветския съюз и Китай започват да се влошават от началото на 60-те години, а кулминацията е през 1968-69 г., когато се стига до гранични сблъсъци между тях. Влиянието на Китай започва да се чувства и в Европа, където за негов привърженик се обявява Албания. Дори и в България е организиран прокитайски заговор за свалянето на Тодор Живков, ръководен от бившия партизанин Иван Тодоров-Горуня.

Виетнамската война

През 50-те и 60-те години редица държави от

развиващия се свят обръщат поглед към комунизма. Опасността Виетнам да поеме по този път среща съпротивата на Америка, което поставя началото на Виетнамската война, загубена от САЩ. Освен понесените човешки загуби, войната нанася огромен удар по престижа на Америка и засилва антивоенното движение в Западния свят, олицетворявано през този период от хипи движението. Травмата от Виетнамската война е отразена в множество американски филми от този период, сред които „Коса“ (Hair) и „Апокалипсис сега“ (Apocalypse Now).

Кубинската ядрена криза

През 1962 г. Съветският съюз решава да разположи ракети на територията на Куба, където през 1959 г. на власт идва прокомунистическото правителство на Фидел Кастро. След като разкриват този план, САЩ налагат морска блокада на Куба. Съветският съюз отхвърля тази мярка. В резултат на това, през октомври 1962 г. се стига до криза, в която двете свръхсили са на прага на същинска ядрена война. Накрая Съветският съюз отстъпва и изтегля ракетите, а САЩ обещават да не нападат Куба. Събитията изглеждат като поражение на Хрущов и това ускорява падането му от власт и замяната му с Леонид Брежнев през 1964 г.

ВЯТЪРЪТ НА ПРОМЯНАТА

От края на 60-те години Съветският съюз започва да губи своята привлекателност, а инициативата е поета от Запада и САЩ. През 1972 г. президентът Ричард Никсън посещава Китай, което допълнително стабилизира позицията на Пекин в спора с Москва. През 1969 г. американският астронавт Нийл Армстронг стъпва на Луната, предимството на Съветския съюз

в космическата надпревара, придобито с изстрелването на първия сателит „Спутник“ през 1954 г. се стопява. Но събитието, което окончателно компрометира съветския режим, е излязлата през 1973 г. във Франция книга на Александър Солженицин „Архипелаг Гулаг“. „Гулаг“ е руски акроним²⁷ за Главно управление на лагерите, а книгата подробно документира съветската лагерна система за принудителен труд и изстребление на политическите противници, на която авторът е бил свидетел. До този момент много от западните интелектуалци поставят под съмнение съществуването на тази система, което може да обясни и големият ефект от книгата.

Заключителният акт от Хелзинки

С идеята за отслабване на напрежението през 1975 г. във Финландия е подписан договор, известен като *Заключителният акт от Хелзинки*, чиято цел е да регулира отношенията между двата блока, като ограничи военната надпревара и стимулира икономическо сътрудничество. Поставени са основите на т.нар. период на *разведряване* в международните отношения. Централно място в споразуменията заемат ангажиментите за спазване на основните човешки права и свободи. Това дава основание западните държави през следващите години да критикуват източните за нарушаването на човешките права и да защитават все по-влиятелните на Изток дисидентски гласове.

Съветското нахлуване в Афганистан

Началото на края на Източния блок настъпва през 1980 г. В края на 1979 г. Съветският съюз нахлува в Афганистан в опит да защити местното просъветско правителство. Кампанията се оказва най-големия военен провал на Съветския съюз, сравним с този на САЩ във Виетнам. През 80-те години

27 На руски: Главное управление лагерей и мест заключения (ГУЛАГ)

Афганистан се превръща в бойното поле между Източния и Западния блок и позволява възхода на ислямистите, които оглавяват съпротивата срещу съветските войски. Войната е прекратена едва през 1989 г., но през следващите десетилетия ислямизмът, в различни свои превъплъщения, се налага като новата заплаха за западната цивилизация.

Полша

През 1980 г. в полския град Гданск избухват стачки на недоволни работници, ръководени от независимия профсъюз „Солидарност“. Движението бързо придобива чертите на политическа революция, която заплашва да сринне цялата комунистическа система. За разлика от 1956 г. в Унгария и от 1968 г. в Чехословакия, Съветският съюз не може да си позволи военна намеса – не само заради опасенията от критики от страна на Запада, но и заради вече започнатата военна кампания в Афганистан. Революцията в Полша временно е потушена с въвеждането на военно положение през декември 1981 г.

Гласовете за демократизация във всички източноевропейски страни стават все по-силни. Икономическото и технологично изоставане от Изтока е все по-видимо, засилва се и социалното недоволство. В тази обстановка за нов съветски ръководител през 1985 г. е избран Михаил Горбачов, който обявява курс към *преустройство*²⁸. Израз на това е допускането на по-голяма *гласност*, свобода на медиите и право на сдружаване. Горбачов се разграничава и от политиката на своите предшественици и дава свобода на съветските сателити да изберат

28 Преустройство (рус. перестройка) – провъзгласената през 1986 г. от лидера на Съветския съюз Михаил Горбачов политика на икономически реформи, насочени към ограничаване на командната икономика и даване на по-голяма икономическа свобода на гражданите. Програмата е съпроводена и от политика за предоставяне на повече граждански свободи, която става известност като гласност.

формата, по която да бъдат управлявани. Българското ръководство едновременно се опитва да имитира тези реформи, но и се надява те да бъдат спрени възможно най-скоро. България следва дори въведената от генералния секретар на съветската комунистическа партия кампания за трезвеност, станала причина в Москва той да бъде наричан „минерален секретар“. Но по-сериозните реформи на Горбачов са посрещнати с нежелание, израз на което е знаковата фраза на Тодор Живков: „Да се снишим, докато премине бурята“.

От дистанцията на времето разпадането на Източния блок изглежда логично, но всички са изненадани от бързината, с която това се случва. На 9 ноември 1989 г. множеството от Източен Берлин щурмува и пробива Берлинската стена. На следващия ден българският диктатор Тодор Живков е принуден да си подаде оставката. В рамките на дни всички комунистически режими в Източна Европа падат от власт. Промяната в Източна Европа получава името „нежна революция“, поради прокламираното и реализирано желание тя да бъде мирна и безкръвна. Изключението е Румъния, където падането на диктатора Николае Чаушеску става след кървава революция, завършила с неговото осъждане на смърт и бърза екзекуция. Символи на нежната революция стават новите лидери на държавите от Източна Европа – Лех Валенса²⁹ в Полша, Вацлав Хавел³⁰ в Чехия,

29 Лех Валенса (роден 1943 г.) е полски граждански активист и политик. Като работник в корабостроителницата в Гданск, през 1980 г. създава независимия профсъюз „Солидарност“, който оглавява борбата срещу комунистическия режим. През 1983 г. Валенса е удостоен с Нобелова награда за мир, а през 1990 – 1995 г. е първи президент на посткомунистическа Полша.

30 Вацлав Хавел (1936 – 2011 г.) е чешки писател, дисидент и политик. След неуспеха на Пражката пролет, той се налага като един от най-известните дисиденти в Източния блок, инициатор на гражданското движение Харта'77, многократно арестуван от властите. Избран е за последен президент на Чехословакия (1989 – 1992 г.) и пръв президент на Чехия (1993 – 2003 г.).

сред тях и Желю Желев³¹ в България.

Целият свят усеща падането на Берлинската стена като историческо събитие от огромна важност. Символ на промените става песента „Вятърът на промяната“ (Wind of Change) на германската рок-група „Скорпиънс“. Части от Берлинската стена са запазени в различни държави и парче от нея и днес може да бъде видяно пред Националния дворец на културата в София.

НОВО НАЧАЛО ЗА ЕВРОПА

За формален край на Студената война се приема срещата на 2 и 3 декември 1989 г. в Малта между Михаил Горбачов и американския президент Джордж Буш, открила пътя за обединението на Германия. През 1991 г. в историята отива и Съветският съюз, който се разпада на съставните си републики. Най-драматично е сриването на Югославия, съпроводено от редица от кървави конфликти през 90-те години. На 1 януари 1993 г. преставя да съществува и Чехословакия, която по мирен път се разделя на две държави – Чехия и Словакия. Открива се възможността за обединяване на Европа чрез разширението на Европейския съюз към страните от Източна Европа. Изчезва и двуполюсният свят, по който много граждани и политици изпитват носталгия, заради съпътстващата го стабилност в международните отношения. Но изводът от Студената война е,

31 Желю Желев (1935 – 2015 г.) – български философ, дисидент и политик. Става известен с книгата „Фашизмът“, забранена от властите в България поради паралелите между фашистката и комунистическата диктатура. През 1988 г. Желев е сред основателите на Клубът за подкрепа на гласността и преустройството, а през 1989 г. – на Съюза на демократичните сили. През 1990 г. е избран за пръв некомунистически президент на България, на който пост остава до 1997 г.

че стабилност, постигната за сметка на гражданските права и свободи на населението в много държави по света, не може да бъде устойчива.

Въпрос: Кои са основните противоречия между Източния и Западния блок, в които се корени конфликтът между тях?

Задача: Сравни начина, по който е бил представен „врагът“ от лицето на „капитализма“ или „комунизма“ в пресата от периода на Студената война в Източния и в Западния блок. Откриваш ли съществени разлики и ако да, в какво се изразяват те?

Момчил Методиев, дфн, е автор на книгите *Държавна сигурност - предимство по наследство. Професионални биографии на водещи офицери* (2016 г., съвместно с Мария Дерменджиева), *Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава, 1944–1989* (2010 г.) и *Машина за легитимност. Ролята на Държавна сигурност в комунистическата държава* (2008 г.). Главен редактор на сп. „Християнство и култура“. Работил е по съставителството на няколко документални сборника, издадени от Комисията по досиетата, както и по Проекта за история на Студената война на Института „Удроу Уилсън“ във Вашингтон, САЩ.

Враговете на Народа

ТОНИ НИКОЛОВ

Видео урок: "Враговете на Народа"

Уча.се (свободен достъп след регистрация):
<http://ucha.se/watch/6161/vragovete-na-naroda>
Фондация "Софийска платформа":
<https://www.youtube.com/watch?v=EArDoZvJGsg>

„Онова, което видях и научих в малките градчета и селата, ми показа, че произволът и тиранията, упражнявани от българските комунисти заедно със съветските окупационни власти, са обхванали цялата страна. Всеки по-заможен биваше обявяван за „колаборационист“ или „фашист“ и ако даваше отпор, го отвлечаха или разстрелваха на място.“

Волфганг Бретхолц, швейцарски журналист ,
„Видях сгромолясването им“, Тилиа, София,
1994 г.

След 9 септември 1944 г. българите сякаш се събуждат в „друга държава“. Целият предишен свят и институциите на следосвобожденска България са заличени, тъй като представителите на малобройната дотогава Българска работническа партия (комунисти) започват да налагат със сила тоталитарния модел на Съветска Русия. Новата комунистическа власт си служи с небивало насилие, дори „без съд и присъда“, разчитайки и на окупационната съветска армия.

Имало ли е реална съпротива и инакомислие срещу комунистическия режим в България или страната ни винаги е била най-верният сателит на Москва? Отворените след 1989 г. архиви недвусмислено свидетелстват за наличието на категорична съпротива срещу тоталитарния комунистически режим, което вписва по уникален начин България в източноевропейските вълни на бунтовете за свобода.

РЕПРЕСИИТЕ

Думите „враг“, „фашист“, „бивш човек“ са достатъчно оправдание за репресиите над определена категория лица и техните родственици. За да „съветизира“ България, отечественофронтовската власт се стреми да отстрани в зародиш възможните гнезда на съпротива.

Народният съд

„Наредба-закон за съдене от Народен съд виновниците за въвличане България в Световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея“ е приета от 30 септември 1944 г. в разрез с правните норми на действащата Търновска конституция. С нея се създава извънреден съд с името Народен съд, който действа в България в от декември 1944 до април 1945 г. От началото на септември 1944 г. властите арестуват 28 630 лица, 11 122 от които са предадени на т. нар. „народни съдилища“. Броят на осъдените е 9155, от които 2730 души получават смъртни присъди. В съдебните състави преобладават комунистически дейци, повечето от които са със средно или основно образование. Само председателите на отделните състави са юристи. Народният съд се използва като инструмент за разправа с инакомислещите и несъгласните с новия режим.

Армията

За разлика от полицията, където чистката се извършва още на 10 септември 1944 г., прочистването на армията отнема време. Въпреки това, от сведение на комунистическия министър на правосъдието Минчо Нейчев от май 1945 г. става ясно, че по време на „стихийната чистка“ от септември до средата на октомври 1944 г. (включително с осъдените на смърт от

т. нар. Народен съд) броят на ликвидирани военни възлиза на 1282 души. До лятото на 1946 г. са уволнени 5000 офицери от общо 5500. През август 1946 г. се провежда съдебен процес срещу т. нар. военно-конспиративна организация „Цар Крум“. Тя се ръководи от подполковника от запаса Антон Кръстев Иновски и в нея влизат десетки действащи и запасни офицери от София и Крумовградско. Разбиването на „Цар Крум“, както и на нелегалната военна организация „Неутрален офицер“ (януари-февруари 1947 г.) водят до пълното овладяване на българската армия от страна на режима³².

Опозицията

Същевременно продължава борбата с легалната опозиция. Доскорошните съюзници от ОФ (земеделците на Никола Петков³³, социалдемократите на Коста Лулчев³⁴ и Кръстю Пастухов³⁵,

32 „Цар Крум“ (Царь Крумъ) и „Неутрален офицер“ са български конспиративни военни организации, създадени през 1945 г. и имащи за цел свалянето чрез военен преврат на дошлото на власт през септември 1944 г. отечественофронтовско правителство. Те се стремят да ориентират страната в прозападна посока.

33 Никола Петков (1893 – 1947 г.) е български политик, един от лидерите на Български земеделски народен съюз, осъден на смърт от комунистическата власт заради съпротивата си срещу налагането на комунистическия режим в България.

34 Коста Лулчев (1882 – 1965 г.) е български политик, един от лидерите на Българска работническа социалдемократическа партия (БРСДП). През 1946 г. заедно с Никола Петков е начело на опозицията в VI Велико народно събрание. През 1948 г. Лулчев е осъден на 15 години строг тъмничен затвор с обвинения в създаване на нелегални групи, изпращане на лица зад граница, отвлечане на самолет на българските авиолинии и др.

35 Кръстю Пастухов (1874 – 1949 г.) е български политик, един от водачите на Българската работническа социалдемократическа партия – широки социалисти. Той е министър на вътрешните работи и народното здраве през 1919 г. Като един от лидерите на опозицията след Деветнадесетомайския преврат през 1934 г. и Деветосептемврийския преврат през 1944 г.

демократите на Никола Мушанов³⁶ и Александър Гиргинов³⁷) са заклеймени от комунистическата пропаганда като „народни врагове“, обслужващи интересите на Запада.

През юни 1946 г. Георги Димитров получава инструкции от Сталин за разправа с опозицията. Първият удар е върху лидера на Българската социалдемократическа партия (БСДП) Кръстю Пастухов, който е арестуван на 26 юни 1946 г. и после удушен в затвора. За политически публикации в социалдемократическия в. „Свободен народ“ е арестуван неговият главен редактор Цвети Иванов, който загива в лагера Белене.

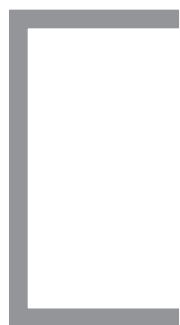
На 27 октомври 1946 г. се провеждат избори за VI Велико народно събрание. Въпреки повсеместния терор, убийствата и масовото фалшифициране на изборните резултати, легалната опозиция получава 101 депутатски мандата от общо 465 места в парламента.

След като на 10 февруари 1947 г. в Париж е подписан мирният договор с България, ръцете на Комунистическата партия са развързани, защото тя се освобождава от натиска на Съюзническата контролна комисия, и започва масови репресии над опозиционните партии. На 5 юни 1947 г. е отнет депутатският имунитет на водача на обединената опозиция Никола Петков и той е осъден на смърт. През затворите и лагерите в страната минават десетки хиляди души.

36 Никола Мушанов (1872 – 1951 г.) е български политик, един от водачите на Демократическата партия през първата половина на XX век. Той е министър-председател начело на три правителства през 1931 – 1934 г. Осъден е от Народния съд на една година затвор, след което е помилван и освободен. През 1951 г. е арестуван и разследван за връзки със забранените опозиционни партии и последователи на Трайчо Костов. Умира в кабинета на лекаря на следствието на Държавна сигурност.

37 Александър Гиргинов (1879 – 1953 г.) е български политик от Демократическата партия. Той е вътрешен министър в правителствата на Народния блок (1931 – 1934 г.) и един от активните участници на опозицията срещу комунистическото управление след Втората световна война. Умира в лагера „Белене“.

Земеделецът Трифон Кунев е обявен за „фашист“, и „злостен опозиционер“ заради рубриката си в опозиционния вестник „Земеделско знаме“. В книгата си „Ситни, дребни...като камилчета.“ той пише следното:

„Съпротивителната сила на българина срещу оскърбителното за неговото човешко достойнство политическо поробване е огромна, макар и почти невидима. Той има право да бъде господар на земята и държавата си, съзнава това свое право и ще го добие без всякакво съмнение и въпреки някои тежки обстоятелства.“

Впоследствие Трифон Кунев лежи пет месеца без присъда в Софийския централен затвор. През 1947 г. той отново е арестуван и осъден на пет години затвор. Излиза от затвора на седемдесетгодишна възраст с разбито здраве и умира през 1954 г.

На 30 април 1947 г. комунистическият режим окончателно спира в. „Свободен народ“, а „Народно земеделско знаме“ е забранен под предлог, че работниците отказват да печатат вестника. От тази дата до февруари 1990 г., когато започва да излиза в. „Демокрация“, в България няма нито един опозиционен вестник.

Църквата

Преследването над религиозните вероизповедания е друга „запазена марка“ на комунистическия режим, целящ да отслаби всички центрове на съпротива. Българската православна църква първа попада под ударите на режима, защото според графата „изповедание“ 85 на сто от българските граждани принадлежат към нея. И тъй като е било невъзможно Църквата да се ликвидира, е трябвало да се направи всичко, за

да бъде тя контролирана. Още през октомври 1944 г. са арестувани двама от членовете на Светия Синод – митрополитите Пасий Врачански и Кирил Пловдивски (бъдещ патриарх), които остават в ареста до март 1945 г. и са подложени на нечувани унижения. От Народния съд са осъдени 152 православни духовници, от които 13 на смърт, а други 13 – на доживотен затвор. На 8 ноември 1948 г. е убит един от най-влиятелните членове на Светия Синод, Неврокопския митрополит Борис, застрелян от разпопен свещеник след литургията. Репресиите водят до затварянето или изпращането в лагери на около 10% от всички православни свещеници в страната.

Едновременно с това се подготвя процес срещу „евангелските пастори“. Решението е взето през 1948 г. на заседание на Политбюро на БКП. Процесът срещу 15-те евангелските пастори започва на 25 февруари и приключва на 8 март 1949 г. Те са обвинени в противодържавна дейност, шпионаж в полза на американската и британската легации. Четирима от подсъдимите са осъдени до живот, други четирима – на 15 години строг тъмничен затвор, останалите получават различни присъди.

Махалото на репресията срещу различните християнски църкви набира сила с приемането на Закона за изповеданията (24 февруари 1949 г.), който забранява каквато и да е църковна дейност извън стените на храма. Ударена е и Католическата църква, като чужденците, членове на религиозни ордени и конгрегации, са принудени да напуснат страната.

През юли 1952 г. са арестувани 40 католици, сред които 1 епископ, 25 свещеници и 1 монахиня, обвинени в шпионска и подривна дейност срещу народната власт. С физически мъчения от тях са изтръгнати „самопризнания“. На 3 октомври 1952 г. съдът произнася присъдата: четирима

духовници³⁸ са осъдени на смърт чрез разстрел като екзекуцията им дълго време се пази в тайна. Останалите обвиняеми получават от 3 до 20 години лишаване от свобода.

Възродителният процес

В търсене на „вътрешни врагове“ комунистическият режим решава да смени имената на мюсюлманите, налагайки им „български имена“. Всичко започва през 1962 г. със смяната на имената на българомохамеданите в Чеча³⁹. Насилственият акт предизвиква вълнения в селата Рибново, Корница и Брезница, затова преименуванията спират. В началото на 1973 г. преименуването е подновено и на 20 януари отново избухват размирици в Корница. Осем дни по-късно войници и милиционери нахлуват в селото, убити са трима души, ранени са стотици.

На 19 юни 1984 г. с решението на Политбюро „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма, към политиката на БКП“ започва и насилствената „българизация“ на българските турци: пълна подмяна на „турско-арабските имена“ с „български“.

До края на 1984 г. в страната избухват масови протести. По данни на МВР само в Кърджалийски окръг е имало 11 протестни митинга, в които са взели участие около 11 000 души. През март 1985 г. властта отчита, че е извършено преименуване на 850 000 етнически турци. Терминът „турци“ е заменен с „граждани с възстановени имена“, а българите са „граждани с традиционни имена“. Мюсюлманските гробища са

38 Четиримата духовници са Евгений Босилков, Камен Вичев, Павел Джиджов и Йосафат Шишков – всички обявени от Католическата църква за блажени.

39 Чеч или Чеча е област между Република България и Гърция. Обхваща над 60 села, в които хората са с мюсюлманска вяра, но повечето от тях смятат себе си за българи, по-малко се смятат за турци.

разрушени, сменят се имената дори на покойните родители. Преписват се училищни дневници, унищожени са дори здравните картони. Масово възникват нелегални организации на български турци, има и терористични актове.

През май 1989 г. започват протестите в с. Каолиново. Загиват 3 души, 16 са ранени. В Лудогорието избухват размирици, които властите едва потушават, докато Тодор Живков не прави обръщение по телевизията, че границата ще бъде отворена, и всеки, който иска, може да замине за Турция. На 7 юни Турция отваря границите си и започва масовото изселване на етническите турци, станало известно като „Голямата екскурзия“. Около 320 000 души напускат България.

ФОРМИ НА СЪПРОТИВА

Горяните

Паралелно с овладяването на армията и ликвидирането на легалната опозиция след 1944 г., възниква т.нар. „горянско движение“, което е въоръжен отпор на насилията, извършвани от комунистическите власти. Идея за неговия мащаб ни дава справка, от която научаваме, че от началото на 1945 до лятото на 1955 г., когато горянското движение постепенно заглъхва, са създадени 28 чети и около 160 единично действащи въоръжени лица, наричани „блуждаещи“. Изследователи на горянското движение изчисляват, че при около 7000 официално регистрирани горяни, броят на помагачите им би трябвало да е бил поне 40-50 000 души. Характерно за горянското движение е, че то възниква спонтанно. Съществена причина за разрастване на движението е и насилственото изземане на частните земеделски земи. Повечето от горяните са селяни, макар и да не липсват бивши офицери.

Най-голямата и активна група е светиврачката горянска дружина с войвода Герасим Тодоров, която действа през 1947 – 1948 г. в Пиринския край. Но през пролетта на 1948 г. няколко хиляди милиционери и войници блокират част от северен Пирин. Четата е разбита. Тридесет и седем годишният Герасим Тодоров се самоубива с граната. В престрелката загиват 42 души. Единадесет горяни са осъдени на смърт.

По данни на Държавна сигурност „в периода 1949-1956 г. са унищожени 440 „банди“, а в края на 1953 г. (т. е. след масовия разгром) все още съществуват 736 нелегални организации и групи и заедно с неорганизираните групи вражеският контингент възлиза на 384 000 души.“⁴⁰ Тези факти отреждат на България особено място в борбата с тоталитарния комунистически режим в Източна Европа до 1989 г.

Интелигенцията

Независимо от репресиите над различни слоеве на обществото, антитоталитарният протест не стихва. През септември 1968 г. студентите от Историческия факултет на Софийския университет Едуард Генов, Валентин Радев, Александър Димитров и техни съмишленици разпространяват из София и Пловдив позиви срещу смазването на Пражката пролет. На 29 октомври 1968 г. Държавна сигурност ги арестува.

Не спират и репресиите над интелигенцията. Пак през 1968 г. е унищожена книгата на Радой Ралин и Борис Димовски „Люти чушки“. Сатиричната творба предизвиква скандал заради обидата на Тодор Живков, припознал подписа си в опашката на прасето от епиграмата „Сит търбух, за наука глух“.

40 Цитираните данни са от книгата на Диню Шарланов, „Горяните. Кой са те?“, Пространство&Форма, София, 2000 г.

На 15 юни 1969 г. е спряна пиесата на Георги Марков⁴¹ „Аз бях той“. Писателят напуска страната, а през 1971 г. се установява в Лондон, където пише своите „Задочни репортажи за България“, излъчвани по радио „Свободна Европа“ (достъпът до което е официално забранен на територията на България). Заради тях е смъртоносно прострелян с отровна сачма на 7 септември 1978 г. от агент на българските тайни служби.

В началото на март 1982 г. издателство „Народна младеж“ публикува „Фашизмът“ – книга на Желю Желев с оригинално заглавие „Тоталитарната държава“, в която се правят явни паралели между нацизма и комунизма. Тримата редактори на книгата са уволнени. Желю Желев, който по-рано е изключен от БКП, е изваден от състава на Научния съвет на Института по култура. В обществото се разгаря полемика, а „Фашизмът“ тръгва от ръка на ръка като първия „официален самиздат“⁴².

Протестите

В края на 80-те години страната изникват множество неформални и правозащитни движения. На 6 януари 1988 г. се създава Независимото дружество за защита правата на човека (НДЗПЧ) в България. Това е първата независима обществена организация след 1947 г. От април 1988 г. до ноември 1989 г. голяма част от основателите на дружеството са прогонени от България. България все по-често попада в обсега на световните медии, констатира се системно погазване на човешките права в страната.

На 10 февруари 1988 г. в Русе над 2000 души

41 Георги Марков (1929 – 1978 г.) е български писател, театрален и филмов сценарист, публицист и дисидент от времето на комунистическото управление на Народна Република България.

42 Самиздатът е форма на независимо, частно и най-често тайно печатане и разпространяване на литература и други материали, до които читателят не може да стигне по утвърдените начини.

демонстрират срещу обгазяването на града от химическия комбинат в Гюргево, Румъния. Това са първите граждански протести в комунистическа България. На 8 март в Дома на киното в София, след прожекцията на спрения документален филм на Юри Жиров „Дишай“, посветен на обгазяването на Русе, е основан Комитета за екологична защита на Русе. Записват се 360 членове. В рамките на броени дни комитетът е ликвидиран от властите.

На 3 ноември в аудитория 65 на Софийския университет е учреден Клубът за подкрепа на гласността и преустройството в България. Членовете на Клуба са известни интелектуалци. Държавна сигурност прави обиски в жилищата на членове на Клуба, някои от тях са арестувани, но скоро освободени.

На 20 януари 1989 г. в посолството на Франция в София френският президент Франсоа Митеран се среща с 12 български интелектуалци, повечето от тях членове на Клуба за гласност и преустройство, а на 8 февруари е учреден и първият независим профсъюз „Подкрепа“. Комунистическият режим се опитва да затегне контрола. На 9 март, близо до Орлов мост в София, фотографът Симон Варсано е прострелян в краката от милиционери, докато пише лозунги срещу властта.

През април се появяват първите независими самиздатски списания – „Мост“ на Едвин Сугарев и „Глас“ на Владимир Левчев. През октомври 1989 г. в препълненото кино „Петър Берон“ се провежда първата публична сбирка на „Екогласност“⁴³, на която присъстват 700-800 души. Дни по-късно милицията се нахвърля върху активисти на движението в градинката

43 Независимото сдружение „Екогласност“ е екологична неправителствена организация, учредена през 1989 г. На 7 декември 1989 г. „Екогласност“ става член учредител на Съюза на демократичните сили. Организацията се съсредоточава върху значими екологични, правозащитни и политически проблеми.

пред „Кристал“ в София, с викове, че това са „врагове“ и „деца на съдени от Народния съд“.

На 3 ноември 1989 г. „Екогласност“ внася в Народното събрание петиция с над 11 000 подписа срещу проект, наречен „Рила-Места“, който цели пренасочване на водите на реки за нуждите на столицата. В шествието участват около 3000-4000 души. Властите са готови да реагират, но до сблъсък не се стига. Пред Народното събрание хората скандират: „Свобода“ и „Демокрация“. Страхът в България започва да се разсейва. На 9 ноември 1989 г. Берлинската стена пада, а ден по-късно Тодор Живков е принуден да се оттегли. Това дава началото на демократичните промени в България.

Въпрос: По какъв начин можеше да се превърнеш във „враг на народа“, ако живееше по време на управлението на комунистически режим?

Задача: Изготви досие на хипотетичен „враг на народа“, като опишеш какво прави той или тя и как точно тези действия влизат в разрез с налаганата идеология? Потърси идеи в сайта <http://pametbg.com/index.php/bg/>.

Тони Николов е философ и журналист. Специализирал е в Папския институт за Изтока (Рим) и в Училището за висши хуманитарни науки (EHESS, Париж) в групата на проф. Жак льо Гоф. Член е на Международното общество за изследване на средновековната философия (S.I.E.P.M) в Лувен. От 2005 г. до 2009 г. е главен редактор на Радио Франс Ентернационал – България, а от 2012 – на „Портал „Култура“. Автор на книгата „Пропуканата България“ („Хермес“, 2015).

Как Държавна сигурност овладя държавата и хората

МАРИЯ ДЕРМЕНДЖИЕВА

Видео урок: “Как Държавна сигурност овладя държавата”

Уча.се (свободен достъп след регистрация):
<http://ucha.se/watch/6162/darzhavna-sigurnost>
Фондация “Софийска платформа”:
<https://www.youtube.com/watch?v=e9brxR9Jz5I>

„...Нашата непосредствена работа ни доказва, че е достатъчно само един учител или един лекар, който да свърши толкова пакостна и подривна работа, че да разруши много ценни неща, градени с много усилия от властта в цяло село или даже в цял район; че е достатъчно само един кмет или лесничей, който да организира цяла шпионска или противодържавна мрежа; че е достатъчно само един агроном или един свещеник, който да разруши единството и сериозно да отрови съзнанието на населението...“

Заповед от 1947 г., адресирана до поделенията на Гранични войски

КАКВО ПРЕДСТАВЛЯВА ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ?

Всяка диктатура се опира на репресивен апарат и на активната дейност на политическата полиция, в противен случай не би могла да упражнява „тотален“ контрол над обществото. Кои са репресивните органи на българската комунистическа държава?

Най-общо казано в периода 1944 – 1989 г. това са централните и териториалните поделения на Министерството на вътрешните работи, някои подразделения на Министерството на народната отбрана, включително военното разузнаване, и съдебната власт в лицето на съда, прокуратурата и следствениите органи. В структурата на МВР влизат също Народна милиция, системата на концентрационните лагери и затворите, както и

Гранични войски и възстановените в средата на 80-те години Вътрешни войски, но основна роля в репресиите срещу българското общество играе Държавна сигурност.

Непосредствено след преврата на 9 септември 1944 г. полицията е заменена с Народна милиция, като в нейните редици и в отдел „Държавна сигурност“ се вливат партизани и активисти на Комунистическата партия. Това са предимно хора от селски произход, с основно или прогимназиално образование, без специална подготовка, култура и опит. Те са гръбнакът на партията, който чрез убийства, арести, изселване, тормоз и принуда унищожава илюзията на опозиционно настроените среди, че властта е слаба и не може да се справи с тези, които ѝ се противопоставят. Липсата на ясна регламентация за работата на милицията и ДС се тълкува като знак за безконтролно политическо насилие, чиито мащаби все още трудно се установяват по архивен път.

Още от есента на 1944 г. върху Държавна сигурност влияние оказват два основни фактора – подчинението ѝ на БКП и копирането на съветския модел, изразяващ се в следването на устройствените промени в съветския Комитет за държавна сигурност (КГБ). Този процес е подпомаган, но и контролиран от постоянно присъстващите в българското МВР съветници от СССР, които имат важна роля за въвеждането в България на методите на работа на съветските служби за сигурност.

„ДУХ НА ПАРТИЙНОСТ“

Според Указа на Държавния съвет за правата и функциите на Държавна сигурност, издаден през 1974 г. и отменен едва през юли 1991 г., Държавна сигурност е дефинирана като „специализиран орган на управление“, който „обезпечава

сигурността на НРБ и защитава социалистическия обществен и държавен строй от престъпни посегателства“.

Подчинена на министъра на вътрешните работи, Държавна сигурност работи под ръководството и контрола на Комунистическата партия в лицето на Политбюро и първия секретар на ЦК на БКП. Водещи принципи са партийността, революционната бдителност, секретността и единоначалието. В Държавна сигурност са обединени службите за вътрешно и външно разузнаване (без военното разузнаване) и за контраразузнаване (включително военното контраразузнаване). Всички важни решения се подготвят от МВР, но се съгласуват и одобряват от съответните партийни органи преди да влязат в сила със заповед на министъра на вътрешните работи.

Пряката подчиненост на ДС на партийното ръководство и в частност на Тодор Живков се запазва през 70-те години, но още в началото на 50-те години в речи на партийния и държавен лидер Вълко Червенков са описани партийните очаквания към нейните служители. Те трябва да бъдат „железните рицари на Комунистическата партия“, „изваденият меч на пролетарската диктатура“, „очите и ушите на Партията и Народната власт“, трябва да бъдат „проникнати от дух на партийност“, тъй като държавното ръководство иска „Държавна сигурност да гледа добре, да чува добре, да действа точно, за да могат Партията и Правителството да предприемат разумни и оправдани мерки и действия“⁴⁴.

„Духът на партийност“, който е една от основните разлики между тоталитарните и демократичните служби за сигурност, си остава централното изискване към офицерите от ДС

44 ЦДА, ф., 1Б, оп. 24, а. е. 161, л. 1-20. Реч на Вълко Червенков на срещата на Политбюро на ЦК на БКП с ръководителите и отговорните дейци на Държавна сигурност, 17 април 1954 г. АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 1, оп. 5, а. е. 124, л.1-12. Слово на Вълко Червенков, произнесено на 14 декември 1951 г. на националното съвещание на ръководния състав на ДС.

през целия период на комунизма. Основно условие за кариера в ДС е „безпределната преданост към БКП, КПСС и дружбата със Съветския съюз“. Тези важни характеристики дават еднозначен отговор на въпроса дали приоритет в работата на Държавна сигурност е опазването на националната сигурност или съхраняването на режима и сигурността на партийното ръководство.

КАК РАБОТИ СИСТЕМАТА?

Въпреки че в архива на Държавна сигурност липсва обобщена информация за нейния щатен състав, наличните данни показват постоянно и последователно увеличаване на числеността на служителите ѝ, като само оперативният състав от около 1500 души през 1945 г. към 1989 г. вече надвишава 20 000 души. Привилегированото положение на Държавна сигурност спрямо всички останали държавни служби, включително Народната милиция, е утвърдено още през 1951 г. Офицерите от ДС се превръщат в най-скъпо платените държавни служители през целия период на комунизма, като получават три-четири пъти по-високо възнаграждение от средната работна заплата за страната.

Кадровите офицери, наричани и оперативни работници, заемат централно място в организацията на работата на Държавна сигурност. Те са елитната част на всяко управление, допълвано в кадрово отношение от сержантски състав, който изпълнява технически длъжности. Основна задача на оперативните работници е да набират и ръководят секретни сътрудници (агенти), от които получават сведения, предавани на

конспиративни срещи в т.нар. явочни квартири⁴⁵ (виж: Приложение 2).

Набирането на агентурата става на идейно-политическа основа (вярност на комунистическите принципи) или на базата на зависимост (материална или кариерна заинтересованост, а в по-ранните години и наличие на компрометиращи материали). С напредването на режима само формално се увеличава броят на хората, за които се приема, че са привлечени на „идейна основа“. Мотивът им е Държавна сигурност да подпомогне кариерното им развитие или най-малкото да ги предпази от спора с конкуренти на работното място.

Един оперативен работник в страната ръководи средно около десетина секретни сътрудници, с които би трябвало да провежда поне по една среща месечно.

В архива на ДС са съхранени документи от периода 1979 – 1986 г., които дават представа за увеличаването на броя на различните категории секретни сътрудници. Агентурният апарат за този период нараства средно с близо 1400 души годишно. При запазване на този темп на растеж може да се предполага, че към 1990 г. агентурата на ДС е надхвърлила 40 000 души, като в това число не влизат секретните сътрудници на разузнаването, както и т.нар. доверени лица (наричани и „доверени връзки“), които не се картотекират, но има информация, че в средата на 1986 г. са почти 25 000 души.

Събраните по агентурен път сведения (предавани писмено от агента или записвани от оперативния работник) могат да имат информационна стойност, но могат да бъдат използвани и за репресия срещу политическите опоненти или инакомислещите. Репресиите могат да варират от меки мерки

45 Явочна квартира се нарича мястото – жилище, работно или друго помещение – предоставено доброволно от неговия собственик или ползвател на органите на Държавна сигурност, за да бъде използвано за оперативни нужди, най-често за срещи на офицерите с техните агенти.

като т.нар. „профилактиране“ (т.е. предупреждаване на следения човек, с което ДС показва, че знае за неговите „враждебни“ нагласи и изказвания, и го сплашва, че ще пострада по-сериозно при повторни прояви) през спиране на възможностите за образование или професионално развитие, изселване и др. до твърди мерки като въдворяване в лагер, следствие, съд и затвор, ако събраните от оперативните управления сведения са годни да бъдат предадени на прокуратурата. Практиката е подозрителните лица, наричани обекти, да бъдат следени чрез агентура и „доверени лица“ и различни „мероприятия“ – например, подслушване на телефона, поставяне на подслушвателно устройство в дома, контрол на кореспонденцията. В зависимост от степента на „опасност“, която се приема, че представляват, срещу тях се образуват различни видове дела (популярни днес под названието досиета), в които се трупат материалите срещу тях, набирани с помощта на агентите или техническите средства.

А през годините като „опасни“ се квалифицират не само действителните опити за съпротива срещу режима. Партията налага строго определен модел на живот и стереотипи на мислене. „Опасно“ е влиянието на западната култура, четенето на западни книги и списания, „опасно“ е слушането на западна музика – на рок групи като „Дийп Пърпъл“, „Куин“ или „Пинк Флойд“, „опасно“ е носенето на дълга коса, на панталони с много широки или много тесни крачоли, „опасно“ е да се ходи на църква, особено „опасно“ е да се разказват „политически вицове“... Всичко това формално не е забранено, но е преследвано. И ако в един по-ранен етап от съществуването на режима подобни „провинения“ могат да имат много тежки, дори фатални последствия, то и след това те не остават безнаказани, защото водещият принцип на партията и нейния инструмент Държавна сигурност гласи, че „който не е с нас, е против нас“.

ПЕРИОДИЗАЦИЯ

В историята на Държавна сигурност през комунизма могат да се разграничат три периода.

Първият е десетилетието след овладяването на властта от комунистите, когато се формира системата – наситени с насилие години, в които органите на ДС се използват за физическа разправа с политическите врагове, включително с враговете в самата Комунистическа партия.

Вторият е епохата след смъртта на Сталин, когато с цел да бъдат преодолени „последствията от култа към личността“ партийното ръководство налага строг контрол над Държавна сигурност и настоява грубата и пряка репресия да бъде заменена от по-рафинираната агентурна работа.

В края на 60-те години отново се наблюдава засилване на намесата на Държавна сигурност в обществения живот. Символ на тази нарастваща намеса става създаденото през 1967 г. Шесто управление „за борба с идеологическите диверсии и противодържавните прояви“. Управлението работи основно сред интелигенцията, младежта, православно духовенство и другите изповедания, както и вътре в самата Комунистическа партия. На него се възлагат надеждите да възпре или поне да овладее тенденцията за спадане на популярността на партийното ръководство.

ВИДОВЕ РЕПРЕСИИ

През отделните исторически периоди за потушаване опитите за съпротива на населението и държането му в подчинение се използват разнообразни форми на репресии – от физическо унищожение и насилие до съдебни и извънсъдебни мерки.

Посочената по-горе необразованост и липсата на специална подготовка на кадрите на Държавна сигурност само отчасти могат да обяснят размаха на репресиите след овладяването на властта от комунистическата партия. Без да се подценява мотива за лично отмъщение, тези репресии са добре обмислен политически ход за разправа с реални и потенциални противници. През първите дни и седмици след преврата на 9 септември 1944 г. без съд и присъда физически са унищожени хиляди представители на стария политически и икономически елит на страната. Чистката не се ограничава само до тях, но стига и на селско и битово ниво – преследвани и убити са свещеници, селски полицаи, бирници, горски стражари. Страната е залята от вълна на политически терор. Безспорно е участието на служителите и немалко бъдещи ръководители на Държавна сигурност в тези деяния. Сред историците продължава да има спор за точния брой на жертвите на тези убийства, но всички са единодушни, че това е най-масовият политически терор в новата история на страната.

Убийствата през първите месеци на „народната власт“ (с изключение на убитите в дните между 8-12 септември 1944 г.) са облечени в законова форма с наредба-закон, влязла в сила на 6 октомври 1944 г. с Указ № 22 в разрез с действащата Търновска конституция. С тази наредба-закон се създава т.нар. Народен съд с официалната цел да осъди управлявалите страната от 1 януари 1941 до 9 септември 1944 г., които са я довели до участието ѝ във Втората световна война. Всъщност обаче се цели неутрализирането на политическия и интелектуалния елит на Царство България и ликвидирането на неблагонадеждни и евентуални противници на новоустановения режим.

Българският Народен съд по същество е политически трибунал, чиито съдебни състави са назначавани от местните партийни комитети. В периода на действие от 20 декември 1944 до 2 април 1945 г. са организирани 135 масови процеси в

цялата страна. Арестувани са 28 630 души. Срещу 11 122 от задържаните са повдигнати обвинения. За по-малко от четири месеца са издадени 9155 присъди, с които са осъдени на смърт 2730 души, 1516 души са оправдани, а останалите са осъдени на различен брой години строг тъмничен затвор или получават условни присъди.

Така България се нарежда на челно място по броя на смъртните присъди сред всички държави, в които се провеждат трибунали след Втората световна война. За сравнение, на аналогичния по цели за Германия Нюрнбергски процес са осъдени 19 души и са издадени едва 12 смъртни присъди.

В България някои от смъртните присъди са издадени на вече убити хора, за да се легитимира със стара дата насилието, извършено непосредствено след завземането на властта. На 15 години затвор е осъден дори Димитър Пешев, изиграл голяма роля за спасяването на българските евреи. Макар и освободен преди да изтече срока на присъдата му, той умира в самота, а заслугите му се признават едва в началото на 90-те години. Присъдите имат сериозни последствия и за родствениците на съдените. Имуществото им е конфискувано, в това число над 200 предприятия, както и голям брой недвижими имоти и вещи, в домовете им се настаняват партийни функционери. Семействата им са изселени. Отнема се правото им на работа, не са допускани до образование, поколенията им носят клеймото „враг на народа“ и са изолирани от какъвто и да било обществен живот.

Втората репресивна вълна започва веднага след края на т.нар. „народна демокрация“ и подписването на мирните договори след Втората световна война. Тогава България официално и необратимо е включена в съветската сфера на влияние. Увереният вече във властта си нов режим предприема серия от показни политически процеси, насочени срещу лидерите на опозиционните партии в парламента, доскоро членове

на единния Отечествен фронт. Резултатът е задушаването на парламентарната опозиция, символ за което става осъждането на смърт на лидера на най-голямата опозиционна партия БЗНС Никола Петков и обесването му на 23 септември 1947 г.

Когато събраният материал срещу нарочените за „врагове на народа“ не е достатъчен за подвеждане под съдебна отговорност, Държавна сигурност прилага извънсъдебни мерки, които включват въдворяване на ново местожителство (изселване) или в лагери, наричани трудово-възпитателни обществения (ТВО) и трудова мобилизация.

Така от 1948 г. в продължение на няколко години от „вражески елементи“ е прочистена южната, югоизточната и западната гранична линия в дълбочина до 25 км, а впоследствие и столицата и други градове. Съществуват документирани случаи, в които изселването се прави с цел набавяне на квартири за служители на ДС. От доклад до Политбюро на ЦК на БКП става ясно, че в периода от 9 септември 1944 г. до 20 август 1953 г. в страната са „разселени“ 6756 семейства с 23 390 членове (само от София – 2548 семейства с 5057 членове).

Следващата вълна от репресии вече е насочена към самата Комунистическа партия, като в това отношение България не прави изключение от други страни в Източна Европа. Жертви на тази чистка стават партийните функционери от вътрешното крило на партията от времето на Втората световна война, обвинени в сътрудничество с Титова Югославия и в заговор срещу Съветския съюз. Началото на чистката е поставено със съдебния процес срещу бившия заместник министър-председател Трайчо Костов – един от лидерите на вътрешното крило на Комунистическата партия в годините на нелегалност, който през 1949 г. е осъден и екзекутиран по обвинение в заговор с лидера на Югославия. На чистка е подложена и самата Държавна сигурност, като до 1954 г. е подменено почти цялото ѝ ръководство и около 40% от личния състав.

През първите две десетилетия на комунистическата власт най-ефикасната извънсъдебна мярка срещу инакомислещите е въдворяването в концентрационни лагери, наречени трудово-възпитателни общежития (ТВО), които са под контрола на МВР и по-конкретно на ДС. Първото трудово-възпитателно общежитие е открито през януари 1945 г. край гара Свети Врач (дн. Сандански) и съществува до март същата година. В следващите години се създават и функционират множество такива лагери.

Ето какво пише в края на 1946 г. инспекторът от ДС Желязко Троев, който отговаря за ТВО: „Близо двегодишното съществуване на трудовите общежития ни показва ясно, че тяхното образуване е било една необходимост за новата О.Ф. власт и едно ефикасно средство в борбата за обезвредяване враговете на днешната власт. Чрез тях наказахме голяма част от фашистките елементи неосъдени от Народния съд, неоткритите навреме по една или друга причина врагове на народа, непосредствено след 9.IX.1944 год.“

В периода 1946 – 1949 г. наред с ТВО със Закона за трудово мобилизиране на „безделници и празноскиращи“ са създадени и лагери за трудово мобилизиране, в които се изпращат най-вече дейци на Земеделския младежки съюз, изключени студенти и почитатели на „американската музика“.

През април 1949 г. се създава трудово-възпитателното общежитие в село Белене, Свищовско, което е разположено на остров Персин в река Дунав. През следващата година лагерът е определен за основен затвор за политическите противници на режима. Така името Белене бързо се превръща

в синоним на политическото насилие. Общият брой на концлагеристите в края на 1949 г. е около 4500 души, като в Белене са въдворени 800 от тях, а през есента на 1950 г. вече са 1097 души.

През 1952 г. след преглед на всички заповеди за въдворяване са освободени 1228 души, като към края на годината общият брой на въдворените е 2348 души, почти всички по политически причини.

Лагерът в Белене съществува до есента на 1953 г., когато е закрит, за да бъде отново открит през ноември 1956 г. като реакция на събитията в Унгария. Към февруари 1957 г. в ТВО „Белене“ са въдворени общо 1120 души, от които 247 за контра-революционна дейност, а останалите „криминални престъпници, опасни за обществения ред и морал“. От ноември 1956 до септември 1957 г. лагеристите, въдворени по политически причини, достигат 365 души, сред тях бивши лидери на земеделската опозиция, министри, legioneri, офицери, кулаци. Лагерът функционира до 27 август 1959 г., когато с решение на Политбюро трудово-възпитателните общежития са официално закрити. По това време в Белене се намират 276 души. След неговото закриване 166 от затворниците, квалифицирани като „непоправими рецидивисти“, са преместени в новооткрития лагер „Слънчев бряг“ край Ловеч, който продължава да съществува до 1962 г. През лагера в Ловеч преминават 1501 души, 147 от които намират смъртта си там.

Лагерът в Белене отваря вратите си още веднъж – по време на т.нар. Възродителен процес в средата на 80-те години, когато там са въдворени над 500 от най-активно протестиращите срещу насилствената смяна на имената им български турци. Отговорен за лагерната система през 50-те години и олицетворение на този тип политически чистки е Мирчо Спасов, който в качеството си на заместник-министър и по-късно на началник на отдел в ЦК на БКП остава съпричастен към системата на Държавна сигурност почти до края на комунизма.

Въдворяването в лагерите става без съдебно решение въз основа на „мотивирано предложение“ от началниците на местните поделения на ДС, което се утвърждава от заместник-министъра по Държавна сигурност и се изпраща за одобрение от главния прокурор на страната. След това се изготвя и заповедта за въдворяване. Освобождаването от ТВО настъпва след изтичане на срока за въдворяване, но за това отново е необходимо съгласието на главния прокурор и на министъра на вътрешните работи. Така нерядко веднъж въдвореният в ТВО няма възможност да напусне лагера след края на определения срок, тъй като заповед за неговото освобождаване така и не се получава.

МВР прибегва към въдворяване в лагери, когато режимът има нужда от бърза и масова репресия или когато не разполага с доказателства за престъпна дейност. Масовите въдворявания имат изключително превантивен характер и не се прилагат като наказание за действителна политическа или криминална дейност, а поради принадлежност към определена социална, политическа, религиозна, етническа група или към „вражеския“ или криминалния контингент. Най-добрата илюстрация за успешно използване на този метод за репресия е по време на насилственото преименуване на помаците и българските турци.

Дори и след закриването на лагерите извънсъдебната репресия остава основната характеристика и главният източник на сила и влияние на Държавна сигурност. През следващите десетилетия Държавна сигурност продължава да прилага различни други „мероприятия“ по отношение на реални или мними политически противници, които по никакъв начин не могат да бъдат обжалвани пред други институции (като напр. изселване, лишаване от жителство, уволняване от работа, спиране от пътувания в чужбина, забрана за публикуване и още много други).

Именно извънсъдебните мерки, използвани от ДС за репресиране на българските граждани, са една от основните характеристики, отличаващи я като тоталитарна служба за сигурност от службите за сигурност на демократичните държави. Разликата е, че службите в демократичните държави имат право да събират информация, но не и да извършват репресии без съответната съдебна процедура.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На какво се дължи истинската власт и зловещата слава на Държавна сигурност? Накратко – на институционализирания произвол. Колкото първите репресии от края на 1944 и 1945 г. са до голяма степен произволни, също толкова произволни са и репресиите (макар и по-меки) в годините на късния комунизъм. В условията на контролирана съдебна система и липсата на коректив на работата на службите, този административен произвол придобива ключово значение за разбиране на въздействието на тайните служби.

Днес много хора са учудени, че не откриват нищо за себе си или за своите роднини в архива на Комисията по досиетата, въпреки че са убедени, че по стандартите на времето е имало за какво да бъдат наблюдавани и следени. От друга страна, възможно е човек да се окаже „обект“ на Държавна сигурност за дребни провинения, включително от битов характер (разказване на вицове за партийните лидери, изказано политическо мнение в тесен кръг и т.н.).

Дейността и решенията на Държавна сигурност не подлежат на обжалване. Анонимната и напълно произволна опасност човек да се превърне в „обект“ на системата е причината всички да се страхуват и да се чувстват следени. По този начин тоталитарната система успява да унищожи

стремежа към свобода и самоопределение у хората, защото им внушава, че проявите на индивидуализъм и желанието да са „различни“ може да им навлекат ненужни беди.

Така мнозинството от хората развиват едно двойствено съществуване – пазят вътре в себе си същинския живот, собственото мнение, морал и култура, а отвън надяват маската на приспособленци и послушни граждани. Подобен менталитет и до ден днешен тежи като бремене и възпрепятства развитието на истинското гражданско общество. Разделянето на „същинския“ от „публичния“ живот влиза в дълбоко противоречие със същността на гражданското съзнание, което в крайна сметка се състои именно в това хората да споделят и отстояват публично своите ценности.

Въпрос: Кои са основните характеристики на Държавна сигурност, които правят организацията ефективна при упражняване на контрол и политически натиск върху гражданите?

Задача: Изгледай филма „Животът на другите“ (подходящ за възраст 16+), посветен на дейността на Щази (еквивалентът на Държавна сигурност в Източна Германия) и направи сравнение между двете репресивни организации. Обсъдете в час начина им на действие и влиянието им върху живота на гражданите.

Мария Дерменджиева е журналист, изследовател и преводач, магистър по румънска филология и по национална сигурност и отбрана. Съавтор е с Момчил Методиев на изследването „Държавна сигурност – предимство по наследство. Професионални биографии на водещи офицери“ (2016). Автор е на десетки статии и

интервюта, свързани с историята на комунизма и посткомунизма и на телевизионната поредица, излъчвана по RE:TV „Дела и документи“ (2009 – 2010 г.). Участвала е в съставянето на документални сборници, издадени от Комисията по досиетата.

Приложение 1: Структура на Държавна сигурност (края на 1969 г. – февруари 1990 г.)

Управления на Държавна сигурност:

Първо главно управление (ПГУ)	Външнополитическо разузнаване (включва и Научно-техническото и Културно-историческото разузнаване)
Второ главно управление (ВГУ)	Контраразузнаване
Трето управление (ВКР)	Военно контраразузнаване
Четвърто управление – техническо	Преобразувано през 1986 г. в Оперативно-техническо управление (без номерация)
Четвърто управление – икономическо	Създадено през 1986 г. за контраразузнавателно обслужване на икономиката
Пето управление	За безопасност и охрана
Шесто управление	За борба с идеологическата диверсия и противодържавните прояви

Самостоятелни отдели:

Отдел I	Следствен (от 1979 г. Главно следствено управление към МВР)
Отдел II	Външно наблюдение и проучване
Отдел III	Картотека и архив
Отдел IV	Шифър и радиовръзка
Отдел V	Бойна и мобилизационна готовност

Разузнавателното управление при Генералния щаб на Българската народна армия (РУ–ГЩ или РУМНО), което се занимава със задачите на военното разузнаване, формално никога не е било част от структурата на ДС, но се подчинява на същите методи и принципи на работа.

Приложение 2

Основни категории секретни сътрудници, използвани от Държавна сигурност вътре в страната:

Резидент	Секретен сътрудник, който управлява т.нар. резидентурна група в големи държавни институции, обществени организации, малки населени места.
Агент	Секретен сътрудник, който е официално вербуван с цел набиране на информация за настроенията в обществото.
Съдържател на явочна квартира	Секретен сътрудник, доброволно предоставил жилището или работното си помещение за срещи с агенти.
Съдържател на конспиративна квартира	Секретен сътрудник, служещ за прикритие на жилищно или друго помещение, с което се разпореждат органите на Държавна сигурност за срещи с ценни агенти и за провеждане на оперативно-технически и други мероприятия.
Доверено лице/ Доверена връзка	Гражданин, който не е формално вербуван, но може да бъде източник на достоверна информация.

Колко стотинки струваше баничката и други популярни митове за „доброто старо време“

МОМЧИЛ МЕТОДИЕВ

Видео урок: “Колко стотинки струваше баничката и други популярни митове за “доброто старо време””

Уча.се (свободен достъп след регистрация):
<http://ucha.se/watch/6196/mitove-za-komunizma>
Фондация “Софийска платформа”:
<https://www.youtube.com/watch?v=ZKort4AObs>

Отишъл Тодор Живков на пазар. Там гледа –
всякакви плодове, но един селянин стои само
пред една диня.

– Продаваш ли я? – попитал Живков

– Продавам я, разбира се. Избери си. – отвър-
нал му селянина.

– Че как да избирам като тя е една?

– И ти си ни един, но всеки път те избираме.

Днес за комунизма има много митове. За разлика от самия комунизъм – тогава за него се разказваха вицове, които бяха единствената възможна критика към едно управление, в което смяната на властта беше невъзможна, изборите бяха формалност, а свободата на словото и медиите – забранени.

Днешните митове за комунизма са израз на критика към живота, който живеем – т. нар. от медиите „преход“. Някои от тези митове са резултат от пропагандата на самия комунистически режим, други са плод на склонността на хората да забравят лошото и да помнят доброто, а трети са следствие от неблагоприятното сравнение между днешния и миналия начин на живот. Но за всички тези митове има една обща причина: за разлика от демокрацията, през комунизма всички вестници, телевизия и радио не само са контролирани, но и активно участват в пропагандата на „успехите“ на страната. Лошите новини са забранени. Така в продължение на 45 години две поколения българи се оказват „облъчвани“ от конкретни пропагандни послания, чиято достоверност не може да бъде проверена. Митовете се основават на някаква истина, но обикновено само на част от нея.

КОЛКО СТРУВАШЕ БАНИЧКАТА? НАИСТИНА ЛИ ХРАНАТА И ОСНОВНИТЕ СТОКИ БЯХА ПО-ВКУСНИ, ПО-ЕВТИНИ И ПО-ДОСТЪПНИ?

Доколко една храна е вкусна е субективно възприятие, затова сравнението е трудно. За всичко останало сравнението е възможно и рядко е в полза на миналото.

През комунизма цялото производство и търговията са държавен монопол – както плодовете и зеленчуците, така и основните хранителни и потребителски стоки – дрехи, автомобили, перални и всичко останало. Затова всички магазини предлагат едно и също, а изборът пред потребителя е ограничен.

Тази система си има добрите страни. Тя предполага близки, ако не напълно еднакви цени на стоките. Това пък създава чувство за предвидимост и стабилност на пазара, както и за равенство между хората. Тъй като цените са контролирани, това предполага измамите да са малко, а всеки да има възможност да си предвиди бюджета. Тъй като производството и търговията са държавни, цените на основните хранителни стоки – хляб, сирене, кашкавал и други подобни, са „субсидирани“, т. е. се продават на по-ниски цени, отколкото е реалната им себестойност. Затова и някои от тези стоки през комунизма са по-евтини в сравнение с днешните цени и доходи на хората.

Но тази система се оказва напълно неустойчива. По-малкият проблем е, че държавата винаги може да вдигне цените без да увеличава доходите – както и се е случвало неведнъж.

Много по-сериозен проблем е дефицитът (недостигът) на основни хранителни и потребителски стоки. А недостигът означава опашки. Причината е проста – държавата нито иска, нито може да предвиди поведението на потребителите във всеки един момент. Липсата на западна валута пък прави невъзможно компенсирането на липсите от външния пазар, както и купуването на стоки, които не се произвеждат в България. Като например банани – през комунизма те се продават само в специализирани магазини няколко пъти в годината (през зимата). Набавянето им е възможно само след дълго чакане на опашка.

Поради постоянния дефицит хората купуват това, което има, а не това, от което имат нужда. Това ражда понятието „презапасяване“ – дори и да няма нужда от салфетки, например, човек ги купува, когато ги „пускат“ в магазина, защото не е сигурен, че ще ги намери, когато истински се нуждае от тях.

Но след като има недостиг, има и измами. Част от стоките започват да се продават „под тезгяха“. Продавачът, който е на държавна заплата и не е заинтересован да продава повече и по-бързо, може да скрие някои стоки, а след това да ги продаде на по-високи цени. Хора, които искат да си спестят опашката, винаги се намират.

Всичко това ражда феномена на единствената стока – единствената дъвка („Идеал“), един вид салфетки или тоалетна хартия. Същото се отнася за дрехите – разнообразието е ограничено и почти всички ходят еднакво, ако не близко облечени – особено явно това се вижда при децата. Същото е валидно за набавянето на стоки като телевизори и перални.

Още по-голям е проблемът с автомобилите. Закупуването на автомобил е същинска сага. За да се спестят опашките, това става след записване на ред. Редът гарантира, че човек може да внесе сумата, но самият автомобил идва

след няколко години чакане. Както навсякъде в Източна Европа, така и в България, се продават само марките, произвеждани в Източния блок – съветските „Москвич“ и „Лада“, чехословашките „Шкода“, а най-евтини – и затова превърнали се в синоним на комунизма – са източногерманските „Вартбург“ и „Трабант“. През 80-те години един „Трабант“ се продава на цена от 5700 лева, при средна работна заплата между 200 и 250 лева. След като внесе сумата, човек чака няколко години преди да получи мечтания автомобил, без значение на цвета или други характеристики.

Тази система за търговия винаги може да бъде заобиколена, стига човек да има пари, особено във валута. За тази цел през 70-те и 80-те години съществуват магазините, наречени „Кореком“ – в тях се продават в голямо за времето си разнообразие всички дефицитни на българския пазар стоки – от дъвки, през бебешки храни, джинси и маратонки, вносен алкохол и цигари, за да се стигне до перални, телевизори, музикални уредби или автомобили. Търговията в тези магазини отново е държавен монопол, следователно цените отново ги определя държавата.

Условието е човек да има чужда валута. Но никой не получава заплатата си в долари, а и не може свободно да обмени левове си. Защото търговията с валута отново е държавен монопол. Така възниква т. нар. „черна борса“ на чужда валута – място, където човек полулегално може да смени левове си. Но там курсът е още по-висок от държавния, следователно човек губи веднъж при обмяната на валутата, а втори път – при закупуването на стоката.

Така една система, която на пръв поглед звучи привлекателно, всъщност се оказва напълно негодна, и вместо сигурност, тя носи страдание на потребителя. Опашките се превръщат в символ на режима и на недоволството срещу него.

„ВСИЧКИ БЯХА РАВНИ“ ИЛИ „НЯМАШЕ БЕДНИ И БОГАТИ“

Така настояват самите комунистически ръководители, но това не е вярно. Без да изпадаме във философски размисъл дали въобще е възможно и необходимо да има общество, в което всички да са равни, едно от най-дразнещите неща на комунизма е постоянното твърдение, че всички са равни при явната демонстрация на обратното. А още по-дразнещото е, че това разслоение не винаги може да бъде рационално обяснено. Кои са тези привилегировани групи?

Едната е тази на т. нар. партийната „номенклатура“, хората, близки или част от ръководството на Българската комунистическа партия. Още през 40-те години Джордж Оруел пише, че в идеалното комунистическо общество всички са равни, но точно тези хора са „по-равни“ от другите. В тази „номенклатура“ влизат не само ръководителите на Комунистическата партия и държавата, но и функционери на различни нива в градовете и предприятията, дипломати, и др.

Тази група от хора се формира въз основа на произхода – заради тяхното или на техните родители, реалното или стъкмено, участие в „съпротивата“ преди 1944 г. По-високият статут на тази група не се основава само на парите или заплатата, макар това също да е фактор – един офицер от Държавна сигурност на средна управленска длъжност взима около 4 пъти по-висока заплата от средната за страната, която взимат хора с подобен трудов стаж и сходна квалификация.

Но неравенството се основава предимно на т. нар. привилегии, които са разнообразни и неизброими. Тази група има достъп до най-елитните училища и болници, до по-добра работа, пътуване в чужбина, чужда валута, до по-добрите

почивни станции. Тази привилегирована група има право да ползва и най-добрите жилища, в които отначало живеят на символичен наем, а след това имат право да ги закупят отново на символични цени.

Най-елитната част от тази група има достъп до специални магазини, стоките в които са различни от стоките, продавани в обикновените магазини. За тях се грижат офицерите от т. нар. Управление за безопасност и охрана, които осигуряват чистене, поддръжка и дори снабдяване с храна.

Как се опазва тази привилегирована група? Чрез списъци и характеристики. Официално съществува списъкът на т. нар. „активни борци срещу фашизма и капитализма“. Присъстващите в него взимат надбавка над заплата и пенсията си, но и ползват редица привилегии. Другата форма са „характеристиките“. Те се изготвят при всяка смяна на училището или работното място. Ако един ученик кандидатства за гимназия, от него се очаква да донесе такава „характеристика“ от старото си училище. В нея се описва не само неговото поведение и успех, но произхода на неговите родители, бабите и дядовците и се прави оценка за политическа благонадеждност. Съдържанието на тази характеристика често е тайно. Дали ученикът ще бъде приет в гимназията зависи не само от оценките на изпита, но и от съдържанието на тази характеристика.

По-висок статус имат и тези обществени групи, които получават възможност да работят в чужбина – инженери, лекари или други, изпращани в арабските страни, но и шофьорите на тирове, например. Достъпът до тези постове в чужбина отново става с „характеристики“ и „връзки“.

И последната група са неясно откъде дошли те „шмекери“. Системата от привилегии и черна борса, на дефицит и „връзки“, открива пътя за появата на всякакви такива „играчи“, които вършат по-големи или по-малки „далавери“, правят „услуги“ на влиятелни хора, които след това им се

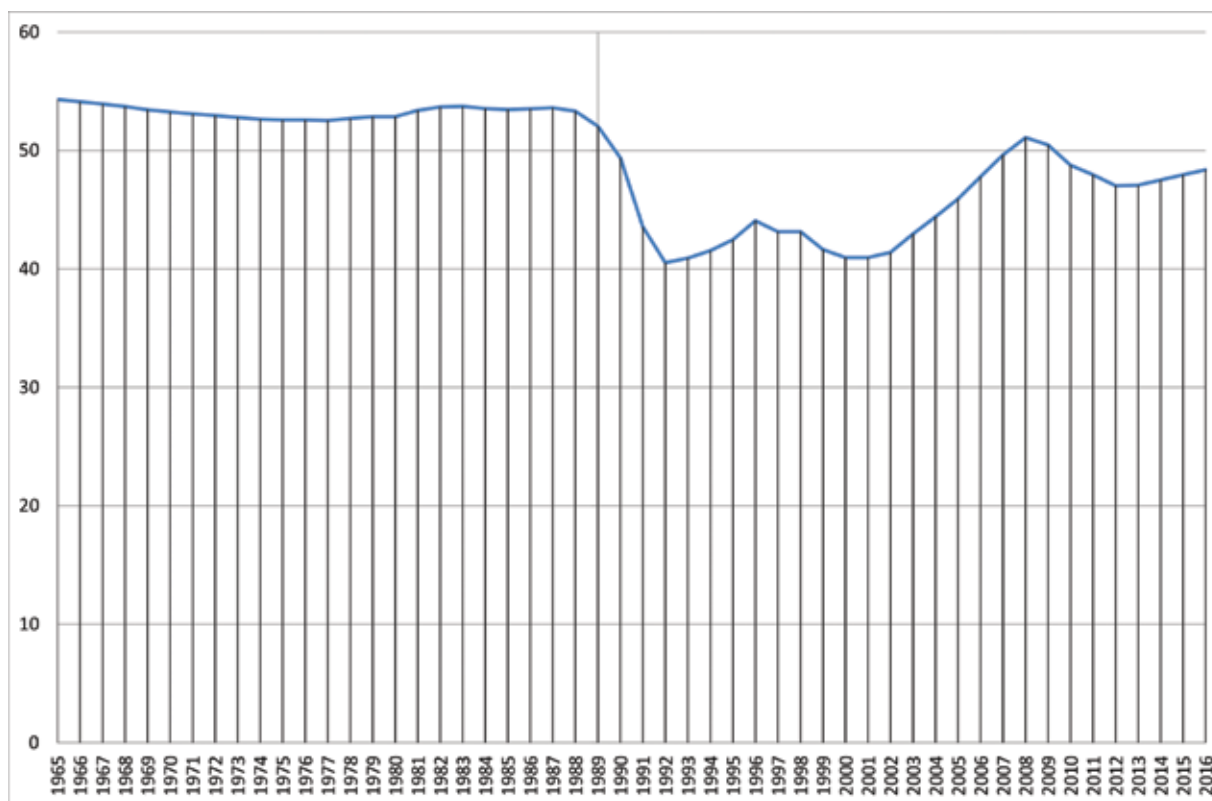
„отблагодаряват“. Точно някои от тези „шмекери“ много бързо успяват да натрупат богатство в началото на прехода, когато техните „качества“ са най-ценени.

„ВСИЧКИ ИМАХА РАБОТА“

Наистина, режимът твърди, че безработица не съществува. И формално това е вярно, макар по това време такава статистика да не съществува.

Как е възможно това? Тъй като всички предприятия са държавни, те рядко са зависими от пазара. Получават суровини от единствения производител в страната и произвеждат продукцията със сигурен пазар (независимо от качеството), която се продава на определени от държавата цени, за което работниците получават гарантирана заплата. При тази система почти всички предприятия рано или късно стават губещи, защото никой няма интерес, а и възможност да инвестира, въвежда нови технологии, разширява производството и т.н. Не съществува и връзка между заплащането и качеството на продукцията или положението на труда, така че никой няма интерес да работи повече от минимално необходимото. Така се ражда приказката „държавата ме лъже, че ми плаща, аз я лъжа, че работя“.

При тази система всяко предприятие има интерес да завишава бройката на фиктивно заетите лица – които имат работно място, но само попълват бройката. Така предприятието получава повече пари от държавата за заплати. За разлика от днес, когато всяка фирма има интерес да занижава (скрива) реалния брой на заетите, за да плаща по-малко данъци. Затова сравнението на заетостта между комунизма и днес е трудна задача, но според достоверни данни кривата на заетостта изглежда по следния начин:

Процент заети от общото население в България, 1965 – 2016

Източник: Георги Ганев, „25 години от ноември 1989: преди и след“, Център за либерални стратегии, <https://goo.gl/qEe8sE>

„ОБРАЗОВАНИЕТО И ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО БЯХА БЕЗПЛАТНИ“ И „ВСЕКИ ХОДЕШЕ НА ПОЧИВКА“

Образованието и здравеопазването не могат да бъдат безплатни. Въпросът е кой и колко плаща. Действително, през комунизма в болниците не се заплаща, а здравна вноска и съответно здравно-осигурителна каса не съществува. С други думи – през комунизма никой не знае колко плаща и как

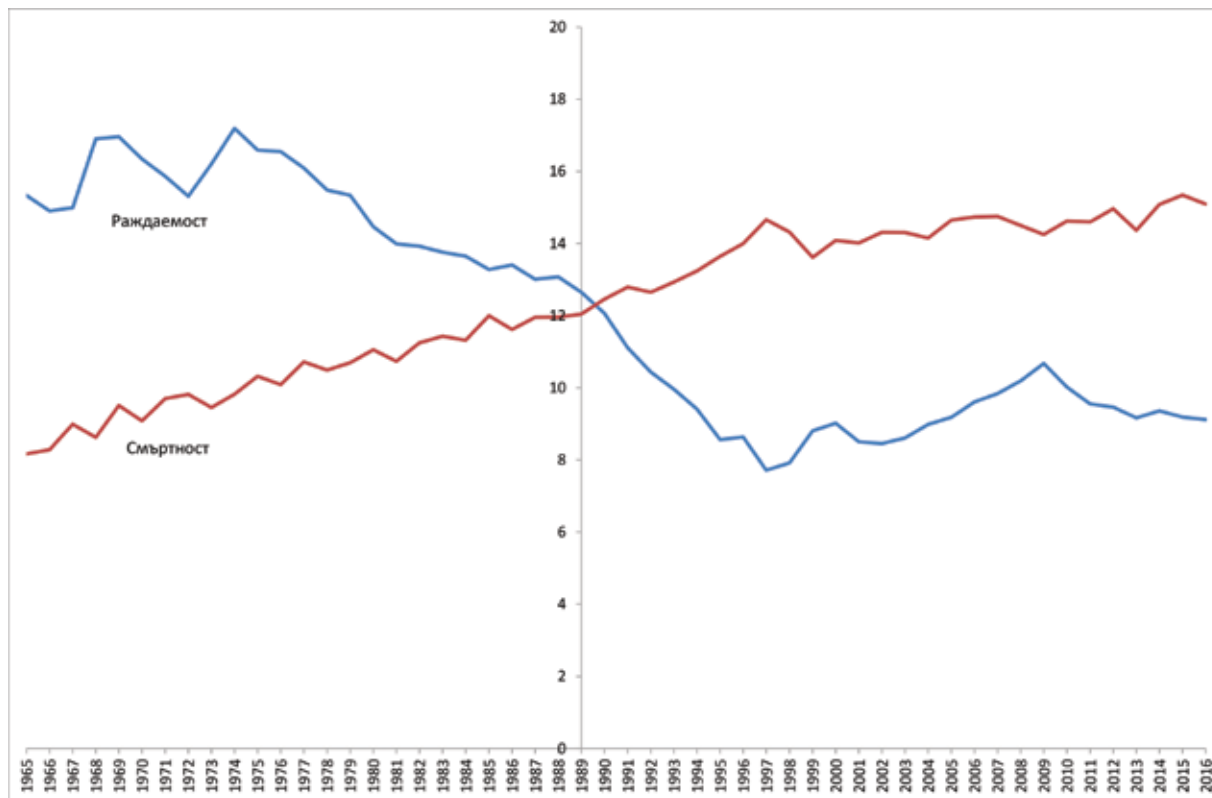
се харчат парите за образование и здравеопазване. Държавата взима пари от хората (тъй като не може да ги вземе от другаде, освен от техните заплати) и ги пренасочва, без разходът за тези средства да е обект на какъвто и да било публичен контрол.

Какъв е резултатът? Лекарите и учителите са по-ниско платени от множество други професии. Занемаряването на болници и училищни сгради не е феномен на прехода, а на късния комунизъм. Всеки, който е бил ученик през 80-те години, чието дете днес ходи на училище, може да направи сравнение между училищната сграда тогава и сега. До голяма степен същото е валидно и за болниците, с голямата разлика, че там липсата на финансиране води до липса на съвременна апаратура.

Логично следствие е разделението на болниците и училищата на масови и за елита. През комунизма съществува т. нар. „правителствена“ болница, достъпът до която, както показва и нейното заглавие, е регулиран от партийния или държавен пост на съответния човек. Съществуват и училища, които наричат сами себе си „елитни“. Най-високата част от този „елит“ има правото да ходи на прегледи и лечение в чужбина, разбира се, на държавни разноски. Останалите търсят начин да стигнат до най-добрия лекар или най-добрия учител. Така „безплатното“ образованието и здравеопазването става причина за корупция. Нито частните уроци, нито „подаръците“ за лекарите са явление на демокрацията.

А какво е качеството? Сред основните показатели за качеството на здравеопазването е детската смъртност и продължителността на живота. И по двата показателя през последните години напредъкът е значителен. В детската смъртност се наблюдава почти непрекъснат спад през последните 50 години. Ако през 1965 г. коефициентът на смъртност при деца до 1 годишна възраст на 1000 новородени е 33, през 1989 г. той спада до 14, а в началото на 90-те години леко се покачва до около 18.

Но след 1997 г. той постоянно спада, за да стане през 2013 г. 7.5 на хиляда.

Раждаемост и смъртност в България, 1965 – 2016

Източник: Георги Ганев, „25 години от ноември 1989: преди и след“, Център за либерални стратегии

<http://www.cls-sofia.org/blog/?p=717>

Макар и не толкова бърза, подобна е тенденцията и с продължителността на живота. Ако от 1965 до 1989 г. средната продължителност на живота остава почти непроменена и е около 71 години, през 1997 г. тя отбелязва известен спад и достига до 70 години. След това обаче тя започва да се повишава и през последните години тя е почти 75 години.

„НЯМАШЕ ПРЕСТЪПНОСТ И КОРУПЦИЯ”

Въпросът за престъпността със сигурност е най-болезненият проблем на т. нар. преход. Всекидневно медиите информират за битови инциденти или истински трагедии, а политически партии настояват проблемът да бъде решен чрез крути мерки. Твърдението, че престъпността през комунизма е била по-малка вероятно има известно основание, но този мит също е силно преувеличен.

Известно е, че комунизмът се отличава с множество репресивни органи – не само Народната милиция, но и Държавна сигурност, т. нар. доброволни отряди по кварталите и други органи са натоварени с гарантирането на тази сигурност. Затова всеобщо е усещането за несвобода, мнителност и подозрителност между хората, чувството, че човек вечно е преследван. Мерките за борба с престъпността са най-разнообразни. За най-тежките престъпления съществува и смъртно наказание, прилагано често през тези години. Съществува и жителството, т. е. административно налагано ограничение на хората да не могат да живеят в големите градове, ако не са родени там, което значително ограничава мобилността.

И все пак какви са резултатите? Мнозина биха се изненадали, че наличната статистиката за някои престъпления не сочи големи разлики между комунизма и настоящето. Като например предумишлените убийства. През 1985 г. убийствата са приблизително 190. В следващите години те устойчиво нарастват, за да достигнат връх през 1994 г., когато са 492. През следващите години те спадат (през 2002 г. те са 255, през 2007 – 169) за да достигнат през 2012 г. – 141. Или с други думи убийствата в България днес са по-малко, отколкото в средата на 80-те години. Аргументът, че статистиката е изкривена,

заради нежеланието на хората да съобщават на полицията, е невалиден, защото предумишлените убийства не могат да бъдат скрити. Подозрението, че полицията днес умишлено изкривява информацията, е неоснователно, тъй като този аргумент е много по-валиден за годините на самия комунизъм, когато медиите въобще не могат да следят тези събития.

Друга особена показателна и изненадваща статистика е тази за жертвите на пътно-транспортните произшествия, особено като се има предвид несъразмерният брой автомобили, които се движат по пътищата на България през 1960 г., например, и 2015 г. Тази статистика се води от 1951 г., когато загиналите в резултат на пътно-транспортни произшествия са 202. След това те бързо нарастват, така че през 1961 г. загиналите са 450, през 1965 – 743, а през 1968 г. те вече надхвърлят 1000 души. Броят на жертвите продължава плавно, макар и с малко да се покачва и през следващите десетилетия и през 1990 г. е достигнат връх от 1527 жертви. През следващите години броят на жертвите се колебае около 1000 души, за да започне рязко намаляване след 2008 г. Тогава жертвите са 1061, а през 2012 и 2013 г. те спадат на 601. След това отново има известно нарастване, а през 2015 г. те са 758 души. Накратко, жертвите по пътищата през 2015 г. са толкова, колкото са и през 1965 г. Статистиката е важна, не само заради загубените човешки животи, но и защото броят на жертвите е функция на корупцията сред пътната полиция (една от най-масовите корупционни практики), а е и показателна за отношението към човешкия живот.

Трудно могат да се проследят ясни тенденции в по-масовите престъпления, като обирите и домовете кражби, които и създават най-силното усещане за безнаказаност на престъпността. Въпреки липсата на ясно проследима статистика на този тип престъпления, може да се допусне, че в годините на прехода и особено през 90-те години те бележат ръст. Една от причините за това е много по-голямата свобода на

придвижване, която имат всички граждани. Другата причина са широко дебатираните проблеми в съдебната система. Всеобщото чувство за по-висока престъпност се дължи на медиите, които редовно информират за този тип трагедии. Това не означава, че медиите са виновни за усещането за безнаказаност, но означава, че субективното усещането и същинското ниво на престъпността са различни неща, а при тяхното отчитане следват да се имат предвид и други фактори.

ТОДОР ЖИВКОВ – „ТАТО”

Днешните митове за комунизма се олицетворяват от една личност – Тодор Живков, наричан от медиите „Тато”. Ако днес този прякор се изговаря с известна носталгия, в годините на комунизма акцентът е ироничен или дори открито подигравателен. Личността на Тодор Живков олицетворява усещането, че през комунизма смяна на властта е невъзможна, следователно невъзможна е и всякаква друга, включително житейска, промяна. След 30 години начело на държавата, Тодор Живков се превръща в символ на режим в застой, без изгледи за промяна, без надежда за по-различен или по-добър живот. През 70-те и 80-те години този застой изглежда безкраен.

Поради липсата на други възможности, обществото в този период изразява своята критика чрез вицове и колекционирани на неговите „бисери” от публични изказвания, преповтаряни и до днес като фолклор („Тази година завод за полупроводници, догодина – за цели проводници” или „Честит 8 март” в реч пред студенти за 8 декември). Доказателството за липсата на каквото и да било публична подкрепа за Тодор Живков е и фактът, че след като на 10 ноември 1989 г. ръководената до този момент негова Българска комунистическа партия го отстранява от длъжност, още през декем-

ври 1989 г. той е изключен от нея и лишен от всички привилегии, които му носят предишните постове. Даден под съд за различни престъпления, по една част от делата Живков е оправдан, а по друга така и не доживява тяхното гледане.

СВЕТЛОТО БЪДЕЩЕ

Комунизмът и неговият край доказва, че бъдещето не винаги е светло. Това е най-големият мит на комунизма, защото настоява, че историята сама, по силата на собствените си необратими закони, води към по-добър и справедлив живот. А това възпитава едновременно обществена апатия и увереност, че нещата се подобряват сами – в резултат на закономерност, а не на съвместните усилия на цялото общество, на предприемаческия дух на хората и на добрата уредба на държавата. Самата история на комунизма доказва, че този исторически оптимизъм е безпочвен. Демократичните режими също могат да изпаднат в икономическа криза, подобно на комунистическите. Но за разлика от демокрацията, кризата в комунизма не може да бъде преодоляна нито чрез промяна на икономическата политика, нито по пътя на изборите и смяната на властта. Тя минава само през сриване на целия режим, източник на страдание за цялото общество. Урокът от комунизма е, че дали бъдещето ще бъде „светло“ не зависи от неумолимите исторически закони, а от активността на хората.

Действително, комунизмът е последван от болезнен „преход“, в който много обществени групи се оказаха беззащитни. Наличните данни показват, че през 90-те години всички показатели за качеството на живот се влошават драматично, но и че това са тенденции, започнали не с края на комунизма, а поне едно десетилетие по-рано. Както и че всички тези показатели след края на 90-те години се подобряват, някои

от тях драстично, така че днес качеството на живот е на нивото от най-добрите години на комунизма, а в някои отношения – и по-добро. С тази разлика, че днес тези тенденции изглеждат устойчиви.

Въпрос: Можеш ли да идентифицираш още митове за периода преди 1989 г.? Сещаш ли се за начини, по които може да се провери тяхната достоверност?

Задача: Потърси политически вицове и карикатури от времето преди 1989 г. Сподели ги в час и обясни по какъв начин този вид хумор отразява тогавашната действителност.

Момчил Методиев, дфн, е автор на книгите *Държавна сигурност - предимство по наследство. Професионални биографии на водещи офицери* (2016 г., съвместно с Мария Дерменджиева), *Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава, 1944–1989* (2010 г.) и *Машина за легитимност. Ролята на Държавна сигурност в комунистическата държава* (2008 г.). Главен редактор на сп. „Християнство и култура“. Работил е по съставителството на няколко документални сборника, издадени от Комисията по досиетата, както и по Проекта за история на Студената война на Института „Удроу Уилсън“ във Вашингтон, САЩ

Как си спомняме социализма: носталгия и омраза

АЛЕКСАНДЪР КЪОСЕВ

Видео урок: “Как си спомняме социализма: носталгия и омраза”

Уча.се (свободен достъп след регистрация):

<https://goo.gl/mQyKsE>

Фондация “Софийска платформа”:

<https://www.youtube.com/watch?v=X4nishPyWxU>

„25 години живях през социализма и мога да кажа че това бе спокойно време, в което се пазеше и ценеше човешкия живот, семейство и достойнство. [...] А днес? Трагедия“

Из коментарите под статия „Как живяхме преди 10 ноември 1989 год.“, www.socbg.com, 9.11.2013 г.

С редки изключения, периодът на социализма почти не се изучава в училище, така че повечето млади хора са принудени да си формират мнение за него по семейни разкази, слухове и медийни образи. В резултат на това, мненията се делят на три големи групи. В първата социализмът изглежда доста несимпатично, почти чудовищно – лагери, партийна диктатура и червен терор, при който елитът на България е или изтребен, или е унижен и напласен до смърт (заради един виц отиваш в затвора), никой не може да пътува в чужбина, Държавна сигурност следи всички, навсякъде; освен това цари дефицит по магазините, разпадаща се икономика, опашки. Във втората група образът на социализма е диаметрално противоположен: безплатно образование и здравеопазване, ред, задружност и спокойна радост, задоволеност с всички базови неща, автентична, здравословна храна: като цяло един несравнимо по-достоеен живот, отколкото сега, в хаоса и грабителството на прехода. В третата група мнения социалистическата епоха е назована с пародийното име „соц-а“, което снизходително и пренебрежително внушава едновременно смях, срам и досада: защо ли въобще се занимаваме с това мизерно време?

ОМРАЗАТА

Цели социални пластове от българското население имат защо да мразят социализма. Мразят го членове на

семейства, в които има убити или изчезнали безследно след 9 септември 1944 г., а също определяни като „фашисти“, деца „на осъден от Народния съд“, а също и тези, чийто имоти са били отчуждени, покъщнината им разграбена или конфискувана от народната власт. Ненавиждат онези синове и дъщери на концлагеристи от остров Белене или от Ловеч, където оживелите разказват как надзиратели са хранели свинете с телата на убитите. Мразят го още и инициативни хора и предприемачи - капиталисти, фабриканти и бизнесмени, загубили фабрики, банки и предприятия, но също и хора от дребния бизнес - търговци, частници, занаятчии, майстори и пр., загубили работилници и инструменти. Мразят го и преследваните и следените от тайните служби, предаваните от колегите си, донасяни от съседите, приятелите (понякога дори от съпругите и от собствените си деца) на Държавна сигурност. Мрачен спомен за социалистическа България имат емигранти, изгнаници, прокудени от родината си, често насила превърнати в „невъзвръщеници“. Мразят онава време и журналисти, писатели, философи и интелектуалци, задължавани да мислят и говорят с марксистки клишета, да се кълнат във вярност на КПСС и БКП. Не биха могли да обичат тези 45 години и онези, на които „народната власт“ не им е позволила да завършат образованието си или им е отказала кариера поради „враждебен класов произход“⁴⁶ или „неблагонадежност“ или са били изместени в професионалното си израстване от „активни борци против фашизма“ и техни наследници. Горчив

46 Социалният произход е важен фактор за всяка кариера по време на социализма, особено в първите няколко десетилетия. Тогава всички, които са от буржоазен произход имат малки шансове да влязат във висши учебни заведения или да си намерят добра работа (това е правилото, има и изключения). За сметка на това „работническо-селският произход“ е отличен старт, а децата на „активните борци против фашизма“ имат официално признати привилегии. Социалният произход се споменава задължително още в първото изречение на всяка автобиография (днес CV), с която се кандидатства някъде.

спомен имат тогавашните младежи и девойки (днес вече възрастни хора), обвинени че са попаднали под „западно влияние“, защото са слушали джаз и рокендрол, носели са джинси, дълги коси или къси поли. Не биха могли да обичат „народната власт“ и онези, които са пили радиоактивно мляко по време на катастрофата на Чернобил и са яли отровени от радиоактивен прах зеленчуци (през април 1986 г. по нареждане на самото Политбюро, комунистическата власт не информира населението за радиационната опасност).

Но в българското общество цари война на мненията, истинска битка за образите на близкото минало, в която фактите не винаги са най-важни. Противниците на горния начин на мислене, твърдят че обвиненията са хиперболизирани и селективни, че подобен „пещерен анти-комунизъм“ само демонизира мирното време на българския социализъм и ни най-малко не ни приближава до историческата истина. Горните репресии били насочени единствено към “класовия враг“ (подразбира се, че това е било справедливо, та нали е „диктатура на пролетариата“, власт на мнозинството над малцинството) и са засегнали само капиталисти, фашисти, чорбаджии, фабриканти; „изедниците“ и техните наследници. За сметка на това най-бедните и масите са получили невероятни възможности – сигурна работа, безплатно здравеопазване, обществена хигиена, добро образование – и всъщност за първи път в историята са живели задоволено, щастливо и спокойно. Вярно че е имало всеобщо-задължителна идеология – но в реалния всекидневен живот, обикновените хора постепенно я опитомяват, изграждат си мрежа от приятелски, съседски и колегиални връзки, с които преодоляват дефицита, смекчават репресиите, превръщат идеологическите клишета в кухи фрази: така в рамките на „диктатурата на пролетариата“ хитрите българи си създали, казва тази гледна точка, възможност за приемлив и задоволен живот. Добавя се, че „демоничната“ картина на българския

социализъм никога няма да обедини отново разединеното българско общество: тя не дава шанс на примирението и забравата на страданията, не позволява най-накрая да се затвори тази страница на историята.

Онези, които имат исторически, лични и фамилни причини да мразят онова време обаче, рядко се вслушват в тези възражения. За тях миналото е болезнено живо, защото справедливост за жертвите, страданията и всекидневните унижения през годините на прехода така и не бе въздадена, виновните не бяха наказани – не може да бъде затворена страница, която не е била справедливо прочетена. В България не се случи процес на декомунизация, подобна на денацификацията в Германия след Втората световна война.

НОСТАЛГИЯТА

Животът по времето на социализма изглежда иначе погледнат през розовите очила на носталгията. Обикновено тях ги носят онези, които яростно се борят срещу „демонизацията“. Носталгията в последните години нараства като нагласа и обхваща нови пластове от населението, дори млади хора, които не са живели по това време.

Преди да се опитаме да я анализираме обаче, нека да си зададем един простичък въпрос.

Дали пък всичко позитивно, което се говори за онова време, се дължи непременно на носталгия? В интернет се разпространяват материали, които работят с факти и цифри, в тях като че ли няма нищо носталгично. В тези материали се твърди, че с една средна работна заплата в края на периода (приблизително 274 лв. през 1989 г.) е било възможно да се консумира почти двойно повече – с нея е можело да си купиш 1055 килограма хляб или цели 980 бири, че тогава бурканче

кисело мляко е струвало 30 ст., а килограм сирене – 2,30 лв., цената на килограм свинско е била 2,60 лв, бурканче лютеница – 53 ст., килограм риба цаца - само 60 ст. Че килограм прекрасни домати - о, какви домати имаше, няма ги вече! – са стрували невероятните 20 ст. и пр. Е, признава се , че е имало дефицит и опашки, че някои продукти са били достъпни само с валута от Кореком и пр., но подобни постинги все пак остават впечатлението, е че продуктите от първа необходимост са били значително по-евтини и достъпни.

Как да коментираме тези „цифри и факти“?

Нека за начало забележим, че обикновено хората, които дискутират в Интернет подобни публикации, далеч не остават само при цифрите. Най-често те продължават икономическите аргументи с екологически и здравословни, а тях – с цялостни оценки на качеството на живот; накрая аргументите се превръщат в биографични емоционални изблици. Както казва една участничка във форума, позитивно настроена към онова време: тогава „...месото беше истинско месо, млякото беше истинско мляко, домати бяха истински домати. Нямаше нитрати, нямаше вредни съставки...всичко беше естествено, натурално и качествено...“⁴⁷ Някак неусетно определени участници в такива дискусии минават от цифри и доводи към припомнени вълнения и преживявания. А те се превръщат изповеди, равносметки и цялостни оценки на живота: „Важното е, че храната беше истинска, жизненият стандарт далеч над днешния, издръжката на живот – евтина. Е, имаше и много глупости, къде ли ги няма, имаше и неща, които можеха да бъдат още по-добре и това щеше да стане с времето. Съвременните българи могат само да мечтаят за живота при социализма“⁴⁸. Ето и още един такъв пример, в който от факти се преминава към ретро-утопия: „...Абсолютно съм съгласна, че храната беше

47 „Как живяхме преди 10 ноември 1989 год.“, www.socbg.com, 9.11.2013 г.

48 Ibidem

истинска, а не химия и ГМО. И здравеопазването беше на ниво и образованието и това, че за всеки имаше работно място и възможност за нормален живот. Почивките си бяха почивки, разбира се не в чужбина, но опознавахме родината си!Стоките за бита бяха по-качествени, защото се обръщаше внимание на това да го използваш по-дълго време, а не да го хвърлиш и да купиш ново и пак да хвърлиш и пак да купиш...“⁴⁹

Така в подобни разговори, в Интернет или на живо, винаги има не само факти и цифри, а и личен, житейски разказ. А разказът неизменно има своя драматургия, която най-накрая стига до емоционални кулминации и идеализирани картини на миналото. Оказва се че всичко, въпреки „отделни дивотии“ е било хубаво – какво ти хубаво?! просто прекрасно, ведро, щастливо – чисто, спокойно и красиво.

Идеализацията на миналото непременно е свързано с демонизация на настоящето на прехода: то неизбежно е “трагедия”. Десетилетията на прехода не са критикувани заради една или друга конкретна „дивотия“ – за носталгиците те просто са цялостно нетърпимо и ужасно време на несигурност, хаос, грабеж, престъпност, тревога, бедност, провалено образование, лошо здравеопазване, разпад на дружелюбността между хората, овълчване, ...изчезване на нацията.... смърт, намаляване на българите, гробища. Друго без съмнение няма.

Между двете противоположни картини на близкото минало важи известния принцип „спогодба не става между тях и нас“ – негативният и позитивният образ на близкото минало се изграждат огледално-враждебно един срещу друг, нямат нищо общо помежду си и сякаш разцепват нацията.

И наистина, онези, които „демонизират“ социализма, не приемат нито един от доводите на „носталгиците“. Те оспорват твърденията, фактите и дори цифрите. Отричат,

49 Ibidem

че тогава е било по-евтино, че е било по-чисто и храната е била по-качествена, че всички са били сигурни и спокойни. Ето едно контра-мнение, което при това не е от крайните: „...По отношение на преди и след 10.11.1989 г. Живял съм и в двата периода и не мога да преценя кога е било по-добре. Преди лъжехме че работим и те ни лъжеха че ни плащат. Чакахме по 20 години да си купим жигула и по 30 г. да си купим панелка, която изплащахме още 20 г. Купувахме си въпросните банани и портокали веднъж годишно по Коледа и Кока-кола се пиеше само с връзки (не че сме умрели де). На екскурзия ходехме до Румъния в най-добрия случай, до СССР или ГДР. Не смеехме да кажем нещо, което е в разрез с общоприетото. От друга страна сега – несигурност за бъдещето, престъпност, цигания и корупция – цената на демокрацията. Всеки преценява кое е по-добро за него. За мен лично е по-добре сега, но ще трябва още много борба и труд да се постигне това което ни е необходимо да живеем по-добре.“.

Двете картини въобще не могат да влязат в диалог. И симптом за това е, че дори когато „демонизиращите“ атакуват „носталгиците“ със своите най-силни и очевидни аргументи – за социалистическия дефицит и за това, че всички са живели в несвобода и диктатура, „носталгиците“ намират какво да отговорят. В разрез с исторически установени факти, една от оптимистично-носталгичните участнички във форумния разговор заявява категорично: „Да, образцова – дума, отдавна забравена, но тогава България бе образцова. Не знам нито един случай на хора, дискриминирани заради политически убеждения по времето на соца. Вицове, осмиващи властниците се разказваха навсякъде и всички се смееха с цяло гърло свободно и щастливо.“ А друга идеализира самия дефицит: „Радвахме се на единствените си дъвки и с удоволствие ядахме банани и портокали по Нова година (а сега очите ни са преситени и нищо не

ни се иска).“⁵⁰

Нека за момент напуснем форумите и да покажем как учени и изследователи коментират „фактите“ и „цифрите“, с които носталгиците хвалят комунизма.

На първо място икономистите изтъкват⁵¹, че докато в интернет материалите е посочена средната заплата за 1989 г., повечето от цените са посочени за края на 70-те години, когато е било много по-евтино; освен това стоките от първа необходимост (хляб, мляко, риба и пр.) са субсидирани от държавния бюджет – т.е. цените им не отразяват нито себестойността, нито обществената им стойност и често те са се продавали на загуба за производители и търговци, покривана с държавни средства. От своя страна държавните субсидии са били финансирани с външен дълг, прехвърлен на следващите българи, т.е. поколенията на прехода. Експертите добавят, че днес освен това има много по-голямо разнообразие в предлагането и огромни разлики в цените на даден тип продукт – т.е. днес хората с по-ниски доходи имат достъп до по-евтини продукти според джоба си.

Същото важи и за друго „фактическо“ твърдение на „носталгиците“ – че храната, която са консумирали по времето на социализма е била чиста, природна и естествена, здрава и истинска храна, че с нея не можели да се мерят дори днешните био-продукти. Истината е друга: още през 50- години в България започва строежа на Голямата индустрия и Голямата химия, които замърсяват стотици хиляди хектара земеделска

50 Цитат от устно интервю, взето по време на теренно изследване „Топоси на историческата памет“ - виж Иванова, Е, Паметта за комунизма: носталгия, присмех, срам, забрава; в Българският комунизъм. Дебати и интерпретации, 2013 г. Груев, М, Мишкова, ред. Д. София: Център за академични изследвания, стр. 25, 2013 г.

51 Благодаря на моя приятел и колега доц. Георги Ганев, известен български макро-икономист, който ми съдействаше за този икономически анализ.

земя; злоупотребява се с азотни торове, с ДДТ, с пестициди и пр. Едва през 1984 г. се прави първия централизиран опит за държавен контрол над нитратите в българските зеленчуци, но три години по-късно, през 1987 г., партийна проверка установява, че контролът всъщност не е осъществен. Ето какво казва поверителен партиен доклад от 1987 г.: „Събрани и обобщени, разните изследвания на зеленчуци в пределите на цялата страна за времето от 1981-1986 г., наред с тези от проверките през май 1987 г., показват, че „в над 40% от взетите проби наднормено съдържание на нитратен йон в милиграми на килограм свеж продукт“. Докладът посочва още, че надвишаването на допустимите дози нитрати в различните зеленчуци варира в „от 2,5 до 16 пъти по-високи от приетите хигиенни норми“; а специално в детските храни с моркови количеството нитрати надскача цели 19 пъти максимално допустимите стойности за деца! (всички данни са взети от изследването на Иван Еленков „Нитратите и социализмът“⁵²). Това е далеч от носталгията по „чистите храни“, нали?

Дума „носталгия“ е изкована едва през XVIII век, но става дума за прастарото тъгуване по отсъстващото – най-често по дома, по родината, по младите години. Носталгията винаги има фокус - насочва се към нещо конкретно, което липсва на тъгуващия човек. Но едновременно зад фокуса, скрито сияе цял носталгичен хоризонт - липсащото става събирателно за всички липси, реални и въображаеми, за всичко онова, което прави човекът краен и недостатъчен, самотен и несвършен, за всичко, което няма да се върне. Изследователката Даниела Колева я нарича „обърната назад утопия“ и твърди, че, тя вижда миналото „не такова, каквото е било, а такова, каквото

52 Еленков, Иван, Нитратите и социализмът. В сборник Философия на конкретното. Сборник в чест на проф. Райчо Пожарлиев. Съст. Иван Колев, Стоян Асенов. София: Издателство на Софийския университет, 2016 г.

е обещавало да бъде”⁵³. Старите хора често са носталгични по този ретро-утопичен начин и са склонни да идеализират всичко, което се случило през младостта – те не могат да забравят бяновете и надеждите, които тогава са били „златни“, а днес са прах и пепел. Носталгията винаги **идеализира**, но често носталгикът не разбира това. Това обяснява, защо срещу подобни носталгични картини, не действат никакви аргументи. Защото те, заедно с всичките данни и цифри, които уж привеждат, всъщност не се интересуват само от цените на хляба и бирата, на детското облекло и свинския щол, не говорят само за “безплатното образование и здравеопазване”. В тези носталгични картини се тъгува се за цялостния живот, който си е отишъл, и несъвършенното днес огрява със златна, идеализаща светлина отделните факти и подробности от „прекрасното“ и младо минало.

Има и още нещо, което носталгиците на социализма не забелязват. Комунизмът трябваше да създаде нов човек, исторически и универсален, осъществител на “всичко писано от поети и философи”, той трябваше да бъде безкористен, аскетичен, героичен. За него тогава мечтаеха утопиите и държавните документи, това се насаждаше в главите на децата в училище. Какво обаче наблюдаваме днес в „аргументите“ на носталгиците? Те са забравили да мечтаят за този комунистически човек. В епицентъра на носталгията се натъкваме на съвсем друго същество, фиксирано в консумация: мечтаещо за евтина луканка, бира, евтино и чисто мляко, за пържоли и херинга, за хиляди бири...; човек който да може да си консумира на спокойствие, щастлив, в сигурна и дружна среда, в семейството, махлата, сред приятели - той не се интересува сякаш от нищо друго, обществено и историческо. Социализмът не само не е реализирал утопията си за Нов Човек, но е създал неговата

53 Колева, Даниела, Надежда за миналото. Соцносталгията 20 години по-късно. В Българският комунизъм. Дебати и интерпретации, Груев, М, Мишкова, ред. Д. София: Център за академични изследвания, 2013 г.

противоположност - консуматор и то невъзможен консуматор - мечтател и носталгик по някакви, сякаш златни, кренвирши и соц-дъвки „Идеал“. Този човек на носталгията въобще не е в състояние да мисли системно и исторически. Това битово същество от носталгичните картини има близък хоризонт и не е може да осмисля нито дълбоките и неразрешими проблеми на **цялата** система, които доведоха до разпадане на реалния социализъм, нито истинските проблеми на прехода. Този човек не е виждал тогава, не е искал да види, не вижда и днес, че фалшивото „благоденствие“ от последните години на социализма се е базирало на кредитирана консумация чрез препродажба на евтин руски нефт, че субсидираните евтини продукти всъщност са ощетявали хазната и са водели до държавен дълг, който се плаща сега, от следващите поколения. Не е виждал и не разбира, че сбърканата Голяма индустрия, Металургия и Химия (довели до погрешна модернизация на България) по необходимост ще фалират в ситуация на безмилостна световна конкуренция. Не е виждал, не вижда и днес, че „задружността“ и „взаимността“ са били всъщност форми на натурална размяна на дефицитни блага, солидарност, компенсираща дефицита. Нито това, че в доста голяма и масова степен приемливото материално състояние на отделния член на социалистическото общество е следствие от безконтролното присвояване на държавни блага, понякога от редовни и масови кражба на държавни пари и имущество⁵⁴. Тези хора не разбират, че тъкмо те самите, в своето жизнено битово късогледство и асоциалност, са най-проблематичното наследство на реалния социализъм.

Но да не бързаме – картинката на този битов човек-носталгик, наследство на реалния социализъм твърде

54 Вачков, Даниел, Представите за икономиката на НРБ като източник на носталгията по комунизма. В: Българският комунизъм. Дебати и интерпретации, 2013 г. Груев, М, Мишкова, ред. Д. София: Център за академични изследвания, 2013 г.

много заплича на карикатура. Всъщност той е сред нас и е като всички нас, виждаме го непрекъснато в нашите баби и дядовци, лели и чичовци, не чак толкова лоши хора. И като всички нас този обикновен човек, понякога идеализиращ миналото, има своите човешки чувства и достойнство. Днес, поне в България, за огромен брой хора от ниските социални пластове много от обещанията на демокрацията и либерализма не са довели до очакваното и обещаното: така мантрите за бързо благоденствие от началото на прехода за голям брой унизени от бедност хора са се оказали не по-малко утопия от тази на комунизма. Въпреки безспорното статистическо повишение на БВП и жизнения стандарт, въпреки това че в България са осъществени много от демократичните мечти – многопартийна демокрация, различни свободи, свободно предприемачество, членство в ЕС, защита на държавните граници чрез евро-атлантическа система за сигурност, никой не може да си затвори очите пред провалите на прехода, психологически, криминални и икономически. Днес носталгици и не-носталгици живеят в ситуация на нарастващо икономическо и социално неравенство, сред картелни споразумения, при мафиотизиране на българската държава, недоверие в институции и елити, срив на съдебната система и медийна подмяна на демократичните ценности; животът на обикновените хора зависи от работодатели, които не плащат или бавят заплати, от брутални олигарси и експлоататори, от фалиращи банки, които му изяждат спестяванията, от фалшива хранителна индустрия, която му продава бокулуди: мнозина наистина броят хлябовете и бирите, които могат да си купят с една мизерна минимална заплата. Много от тези хора днес не могат да дадат съвет на децата си, които напускат България или остават, за да живеят, боледуват и мрат в лоша, унижаваща достойнството здравна система. Затова и можем да чуем стряскащи аргументи на носталгиците от типа „ама за какво ми е тая свобода“ или „тогава също крадяха, но имаше и за нас“;

„имаше за народа и народът не го интересуваше какво правят ония там горе“.

Трябва да помним, че на този фон носталгичните картини не са нещо външно – те са свързани направо с представите за „себе си“ на тези хора. Излъгани в надеждите си, унижени днес, те са убедени, че преди са живели живота си с достойнство – това е може би идеализация, но тя е част от сегашното им достойнство. Сега те се чувстват изолирани, несправедливо отречени и отритнати и напълно дезориентирани в новия свят, затова се връщат идеализиращо към стария, който им изглежда по-ясен и разбираем – затова и възприемат критиките и атаките към социалистическото минало твърде лично - като нарушаване на очерняне на собствения си живот.

Накрая да се опитаме да си отговорим и на трудния въпрос: защо на мнозина младежи годините на социализма изглеждат толкова смешно-мизерни и срамни, и едновременно толкова скучни, че те са убедени, че за тия минали работи няма въобще какво да се говори повече. Че всичко това е станало толкова досадно, че може да се каже единствено: „Стига с вашия социализъм!“ - така чест аргумент във всякакви разговори.

Впрочем комично-пренебрежителните спомени и разкази за абсурдите на онова време имат основание в тогавашната действителност, организирана около невероятни лозунги от типа „Всеки домат в повече, кабърче в леглото на капитализма“, „Да живее международното положение!“, както и около вицове за старшината, създал връзка между времето и пространството със заповедта „Войници, днес ще копаете от оградата до обяд!“ Но все пак - защо припомнянето е така избирателно-насмешливо? Защо по-младите, които не са живели през онези години, предпочитат именно тази снизходително-подценяваща перспектива към „соц-а“?

Трябва да признаем, че нямаме окончателен

отговор на този въпрос. Все пак една хипотеза: вече няколко поколения младежи растат и се превръщат в зрели личности в демокрация, макар и несъвършена, и в капиталистическа глобална среда. Това означава, че приемат богатата, за които тогава се страдаше - живот извън идеологическата лъжа, свобода, право на глас, лична автономия, свобода на изразяването на мнения, неприкосновеност на онова, което си придобил – като очевидна даденост, въздух за дишане. Много често това са пренебрежителните младежи имат огромен достъп до информация и живеят с глобални проблеми – екологични, социални, свързани с нарастващото неравенство и безработица сред младежта из целия свят. От тази позиция и перспектива – осигурено участие в глобалния живот на планетата, очевидност на свободата и не-очевидна, невидима власт на консуматорското общество и дизайнерския капитализъм върху техните въображения – социализмът и животът не техните родители в него им изглежда смешно провинциални и жалки в своите „консуматорски“ напъни за дънки и дъвки. Бившият соц-живот в техните очи е лишен от достойнството на свободата и личната автономия, а освен това е бил затворен в провинциални, махленски и семейни хоризонти, карал е човека да се задоволява с мизерно малко грозни и нефункционални неща, с фрапиращо некачествени имитации. Затова на младежите с висок стандарт и моден lifestyle, тогавашния живот им изглежда мухлясал, мизерен, срамно-смешно-непоносим, материално-пародийен - и те се отнасят към него със особена смес от снизхождение, презрение, донякъде с умиление и смях. Пародийната перспектива всъщност е война на поколенията – новите глобални млади скрито отричат достойнството на живота на старите, превръщат го в плосък комически абсурд, протекъл сред мизерно-смешно-срамна сценография.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Задачата на този текст, не беше да определи, кои от начините за спомняне, разказване и осмисляне на близкото минало, е най-добър. Той просто искаше да съпостави три почти несъпоставими перспективи към българския социализъм – и да направи това с надеждата, че ще събуди дискусия сред младите поколения.

Въпрос: Кои са трите основни групи мнения за периода преди 1989 г. в българското общество? Кои са типичните аргументи на хората от всяка една от тях?

Задача: Следи в продължение на една седмица българските медии и намери примери за носталгия по времето преди 1989-та. Анализирай събраните резултати в час като се опиташ да определиш основните теми, аргументи и причини за наличието на носталгия по „соц-а“ в българското общество.

Александър Кьосев е професор по история на модерната култура и директор на Културния център на Софийския университет. Изследователските му интереси обхващат проблемите на четенето, визуалната култура и културната история на тоталитаризма. Публикациите му включват четири книги на български език; той е редактор и съставител на колективни изследвания на английски и български език.

Тоталитарните режими и разбирането за комунистическото минало

ИВАЙЛО ЗНЕПОЛСКИ

Видео урок: “Тоталитарните режими и разбирането за комунистическото минало”

Уча.се (свободен достъп след регистрация):
<http://ucha.se/watch/6180/totalitarizam-i-demokratsia>
Фондация “Софийска платформа”:
<https://www.youtube.com/watch?v=GdCV6ZkgzkM>

Историческата наука винаги е срещала трудности при представянето и оценката на най-близката история. В това отношение провъзгласената след комунистическия преврат на 9 септември 1944 г. и съветската военна окупация Народна Република България (НРБ), не прави изключение. При това периодът 1944 – 1989 г. е много отчетливо рамкиран от две радикални прекъсвания на историческия процес: през 1944 г., под знака на съветския диктат и комунистическата идеология, е осъществено късане с капитализма, а през 1989 г. страната отново тръгва по пътя на капиталистическото развитие. Въпреки това, този период не може да бъде разглеждан просто като пауза в нормалното развитие на страната. Нещата са по-сложни, тъй като за половин век марксистката идеология е оставила дълбок отпечатък върху страната. Оттук и трудностите в представянето и оценката на периода. Изправени сме пред въпроса как да говорим за комунизма като идеология, как да говорим за комунистическия период от историята на България.

ЩО Е ТО КОМУНИЗЪМ?

Обикновено объркванията и неточностите произлизат от различната употреба на понятието комунизъм от участниците в обществения дебат. От една страна, под комунизъм се има предвид едноименната научно-политическа доктрина и свързаната с нея утопия за социално равенство; на втори план понятието комунизъм назовава конкретна политическа форма на управление и произлизащите от нея практики; и накрая – понятието се асоциира с паметта на отделни индивиди или групи за живеенето и реализирането им в периода на комунистическата държава.

Смесването на трите значения на понятието

– комунизмът като идея, комунизмът като поредица от исторически факти и комунизмът като избирателна памет за определени факти – често води до подмяна на предмета на обсъждане. Ето защо в днешното българско общество все още не е постигнат така необходимият за нормалното демократично развитие на страната консенсус относно оценката на комунистическото минало. Неговата липса не може да бъде запълнена от частично постигнато съгласие относно осъждането на масовите репресии през първите години на режима, засегнали десетки хиляди индивиди, представляващи най-издигнатата и продуктивна част от „буржоазна“ България. Фактите и цифрите за престъпленията на комунистическия режим са добре известни и многократно припомняни, но сякаш не намират адекватна оценка в общественото мнение. Ето защо, за да се преодолеят пречките пред историческото познание, трябва да се отиде отвъд повторението на документираните и многократно излагани факти.

Основна пречка пред постигането на обективна оценка за годините на Народна Република България се явява паметта на реалните участници в историческия процес. Паметта е присъствие на отсъстващото. Но припомнянето за минали неща има някаква цел или поне последствия. Паметта е нещо индивидуално, свързана е с личното усещане за нещата и това вкарва в разговора проблема за носталгията. Личната обвързаност или личният успех са най-често срещаните причини за носталгичната памет. Френският философ Пол Рикьор⁵⁵ говори за някои хора като за „адвокати на паметта“. Те говорят, свидетелстват не за това, което е било, а за това, което субективно си спомнят.

55 Пол Рикьор (1913 – 2005 г.) е френски философ, автор на множество сборници с текстове върху проблема за справедливостта като добродетел и като институция. През 2000 г. той публикува „Паметта, историята, забравата“, където разглежда въпроса за една точна представа за миналото.

ПАМЕТТА ЗА ПЕРИОДА 1944 – 1989 Г.

Но какво да кажем за паметта на тези млади хора, които не са живели по времето на комунизма и дори са родени след неговото слизване от историческата сцена, но се показват свързани с носталгичните нагласи. Те нямат памет или по-скоро нямат лична памет за времето на комунизма. Паметта за „доброто старо време“ обикновено е семейна памет, младите хора възпроизвеждат семейните разкази и коментари. Тази споделена памет, тази солидарност в паметта е свързана с емоционалното преживяване на загубения социален статус, който засяга рода като цяло. Младите нямат нищо общо с комунизма, но се чувстват задължени да споделят семейното отношение към него. Така споделената памет се превръща в „дълг“ – дългът да се припомнят избирателно определени неща, а други да се забравят. Това свежда паметта на определени общности до собственото им самопреживяване на демократичната промяна като загуба. Но и до нещо повече – до представяне на тази загуба като всеобща загуба. Тази „задължена памет“ нерядко е подсилвана и от активната медийна среда, която в редица случаи също е продукт на индивиди, носители на частни споделени паметни. Този стремеж на индивидуалната памет да си присвои статута на колективна памет допълнително усложнява процесите.

Но има и друга памет – паметта на жертвите на комунистическия режим, паметта на хората, преминали през затвори и лагери, през изселване от родните места, сблъскали се с ограничения в образованието и работата, паметта на хората с пропилян живот. Тази памет също има своите семейни разкази и се обляга върху солидарността. Поставяйки въпросите за вината и отговорността, тя директно се изправя срещу

носталгичната памет. Тези памети са антагонистични, но далеч не се неутрализират взаимно. Техните истини съществуват паралелно една до друга. И така един разказ се изправя срещу друг разказ, една памет се изправя срещу друга памет. Така историята рискува да се разпадне на различни частни истории, които отразяват не цялата истина за времето, а само собствена ситуация на избирателно спомнящите си индивиди и групи. Ето защо паметта не е в състояние да бъде надеждна база за историческото познание, тя не може да гарантира истината за миналото. Важно е, но не е достатъчно да се противопоставят различните разкази за комунизма.

За пет десетилетия комунизмът търпи видима еволюция, поради което различни практики се оказват в основата на различната памет за него. Едните спомени свързват времето на комунизма с неговото начало, 40-те и 50-те години на миналия век, други – с известната нормализация на живота през 80-те години и мирното му слизване от историческата сцена. За да можем да отличим общите принципи зад различните практики е необходимо да се отиде отвъд опита на тези, които са преживели събитията.

Единственият възможен арбитър между различните памети може да бъде историческото изследване, опряно на общи принципи, способно да отдели това, което е било добро за индивидите и семействата, от това, което е свързано с общата съдба и общото благо. Ако за фактите, свързани с престъпленията на комунизма, е говорено многократно, то за комунизма като политическа система все още има незнание и неразбиране.

В каква държава живеем или сме живели – това са въпроси, които още от времето на древна Гърция и досега европейското човечество си е задавало и си задава, тъй като е разбрало, че дали живееш добре или лошо, твърде много зависи от това каква е политическата форма на управление...

ВИДОВЕ ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЖИМИ

Аристотел⁵⁶ в трактата си „Политика“ (IV в. пр.н.е.) прави първата класификация на формите на политическо устройство – на базата на критерия кой упражнява властта и в чий интерес. От тази гледна точка за него съществуват три вида управление: тирания (неделима абсолютна власт, упражнявана от един индивид), олигархия (власт, установена в интерес на тясна група хора) и демокрация (власт, произлизаща от народа и упражнявана в интерес на народа). Аристотел не възприема народа като органично единство и настоява, че полисът е съвкупност от много елементи, което предполага приемането на факта за едновременното съществуване на различни групи и следователно на различни интереси и традиции. Това му дава основание да определи политиката като публично действие на свободни хора.

По-късно през XVIII век, френският философ Шарл дьо Монтескьо⁵⁷ в книгата си „За духа на законите“ (1748 г.) предлага приблизително сходна типология на видовете управление: деспотично, монархическо и републиканско. И неговите предпочитания, както при Аристотел, са на страната на демократичната форма на управление. Републиката, според Монтескьо, е такова управление, при което върховната власт

56 Аристотел (384 – 322 г. пр.н.е.) е един от най-известните древногръцки философи, ученик на Платон и учител на Александър Македонски. Определян е като „бащата на науката“ заради множеството си изследвания в различни области като анатомия, астрономия, физика, етика, икономика, политика и др.

57 Шарл дьо Монтескьо (1689 – 1755 г.) е виден френски мислител, известен с философските си трактати върху държавното управление. Негова е идеята за разделението на властите на законодателна, изпълнителна и съдебна власт.

принадлежи на целия народ или на част от него – чрез делегирането на властта на демократично избрани хора. Нейни водещи принципи са равенството (на хората пред закона и в достъпа до властта) и свободата (осигурена чрез спазване на законите). Тези основни типове държавно управление в общи линии се запазват и до днес, разбира се, променяни и обогатявани от времето.

Политическата наука определя модерните аналози на тиранията при Аристотел и деспотизма при Монте-скьо с понятието тоталитаризъм. Два режима от XX век са представители на модерната тирания: от една страна, италианският фашизъм (1922 – 1945 г.) и неговият немски аналог – националсоциализмът (1933 – 1945 г.) и от друга - съветският комунизъм, установен след Октомврийската революция (1917 г.) и достигнал кулминация в периода 1934 – 1953 г., известен с името сталинизъм (по името на Сталин и по аналогия с хитлеризъм – по името на Хитлер). И докато Втората световна война слага край на италианския фашизъм и националсоциализма, съветската тоталитарна система не само оцелява, но се разпространява и във всички източно и средноевропейски страни, окупирани от съветската армия, в това число и в България.

ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ТОТАЛИТАРНИТЕ РЕЖИМИ

Тоталитаризмът като понятие визира модерната тирания, достигнала екстремни форми в условията на технологично развитие и съвременни средства за масова комуникация. Той достига нива на контрол върху индивидите и обществото, за които старите тирани са могли само да мечтаят. Тази особеност привлича вниманието на теоретиците. Първите, които систематично изучават и подробно описват феномена,

са Хана Аренд⁵⁸, немска еврейка, емигрирала в САЩ („Тоталитаризмът“, 1951 г.), американските политолози Карл Фридрих⁵⁹ и Збигнев Бжежински⁶⁰ („Тоталитарна диктатура и автократия“, 1956 г.) и френският социолог Раймон Арон⁶¹ („Демокрация и тоталитаризъм“, 1965 г.). Описвайки тоталитарното управление, тези автори посочват пет основни черти, които определят неговия характер. Въпреки малките различия в техните формулировки, тези характеристики се свеждат до следното:

(1) Еднопартиен режим – една партия установява пълен монопол върху политическата дейност. Тази партия е строго йерархична организация и на върха на пирамидата се намира един единствен човек с абсолютна власт. Налице е култ към лидера. Разделението на властите е премахнато, партията се слива с държавата.

(2) Единствената партия е въоръжена с идеология, обхващаща всички важни аспекти на човешкото съществуване и към която всички поданици са принудени да се присъединят, най-малкото пасивно. На идеологията се приписва абсолютна валидност и сила.

(3) Поддържане на властта чрез физически и психически терор с водещата роля на тайната полиция. В резултат на това е разрушена цялата социална структура на

58 Хана Аренд (1906 – 1975 г.) е германо-американски политически теоретик и философ, изследвала механизмите на възникване и функциониране на тоталитарните режими.

59 Карл Фридрих (1901 – 1984 г.) е германско-американски политолог, активен противник на нацизма, емигрирал в САЩ след идването на власт на Хитлер в Германия.

60 Збигнев Бжежински (роден 1928 г.) е американски политолог и социолог от полски поризход, работил като държавен съветник по сигурността в кабинета на президента на САЩ Джими Картър (1977 – 1981).

61 Раймон Арон (1905 – 1983 г.) е френски философ, социолог и журналист, противник на тоталитарните режими. Автор е на книгата „Демокрация и тоталитаризъм“, която сравнява политическите системи на Съветския съюз и демократичните западни държави.

завареното общество в името на създаването на едно „ново общество“, по предписание на идеологията. Формите на репресия и терор се променят през годините в зависимост от ситуацията, но принципите на управление се запазват. Властта се стреми да контролира всички сфери, в това число и на личния живот – вкусове, развлечения, мода, любов.

(4) Абсолютен монопол върху средствата за масова комуникация – вестници, списания, радио, телевизия. Покриваща цялото общество, пропагандата на режима се превръща в мощно средство за манипулиране и убеждаване. Стремелът на режима е да превърне всички граждани в участници на своите действия – изисква активно и съзнателно да бъде подкрепян. Служенето на партията се превръща във висша добродетел.

(5) Държавен монопол върху цялата икономическа дейност в държавата и ограничаване на личната инициатива на хората.

Тези пет характеристики са еднакво присъщи и на националсоциализма, и на комунизма. По-съществени различия между тях се наблюдават в петата характеристика, доколкото в нацистка Германия съществува частна собственост, макар поставена под силен контрол и регламентация, и с перспектива за постепенно одържавяване. И тримата автори са единодушни, че нито една от посочените характеристики на тоталитарната държава сама по себе си няма тоталитарен характер. Тоталитарният феномен се състои в структурната общност, която тези характеристики изграждат.

Това не означава, че някои от тези характеристики с годините не се модифицират. Да вземем например терора. В България в края на 40-те и първата половина на 50-те г., а в редица случаи и до първата половина на 60-те г. (до закриването на лагерите), този терор е физически представен – масови чистки, хиляди убити, бързи съдилища, затвори, концлагери...

По-късно, с „прочистването“ на обществото и прегъване на хората пред силата, физическото насилие се трансформира в прикрити форми на полицейско беззаконие и психологически терор. Единственото, което може да гарантира сигурността на индивида, е послушанието. Резултатът е затваряне на хората в себе си, подозрителност и двулично поведение – едно се говори вкъщи, друго пред хората. Защо тогава, ако националсоциализмът и комунизмът в еднаква степен се явяват тоталитарни управления, свързани с подобни престъпления, първият отдавна е поставен на подсъдимата скамейка (до ден днешен четем информации в пресата за някой разобличен и осъден 90-годишен нацист), а комунизмът избягва тази съдба. Отговорът се крие в редица реални политически и психологически предпоставки. Ето някои от тях:

(1) Националсоциализмът завърши с поражението му във Втората световна война и трябваше да понесе пълната отговорност за нещастията и страданията, причинени на света. Но комунизмът, благодарение на това, че Съветският съюз се нареди в лагера на антихитлеристката коалиция, бе сред победителите и не само оцеля, но и разпространи своята идеология в Европа и в редица други страни в света. Това помогна за нормализиране на отношението към комунизма и за поддържане на илюзията за търсене на някакъв алтернативен път за развитие на човечеството.

(2) Приликите в практиките на властване на нацизма и комунизма са придружени от различни идеологии. Националсоциализмът е свързан с култа към расата, ненавист към другите и агресивна завоевателна политика, докато комунизмът претендира за връзка с идеите на Просвещението и се обляга на реториката на човешката еманципация, пролетарската солидарност и социалното равенство. Ето защо и след неговия политически крах като държавна доктрина той търси втори живот в различни „нови“ леви проекти.

(3) Комунизмът в България разполага с половин век да претърпи еволюция, оставайки верен на политическата си природа на строга едностранна диктатура. Животът през 80-те години значително се отличава от живота през 50-те. Тоталният контрол върху личността намалява, освобождава се известно лично пространство. Кървавият терор и масовите чистки от годините на сталинизма отстъпват на по-дискретни средства за господство – полицейски контрол, административен натиск и масова мобилизация. Налице е привикване и адаптиране на хората към наложените правила и норми. Това се случва на фона на изключително благоприятна международна ситуация: продължителен мир, международна стабилност. Годините след Втората световна война са години на всеобхватен икономически растеж и научен прогрес, които не отминават и комунистическите страни, макар и с ръст, далеч под водещите западни страни.

(4) Промяната, започнала на 10 ноември с отстраняването на Тодор Живков от ръководните постове в Комунистическата партия и държавата, представлява един исторически компромис между комунистическия елит и останалата част от обществото. Режимът не беше победен нито от външна сила, нито с революция. Компромисът включваше вписването на преименуваната Комунистическа партия и по-неопетнените нейни функционери в новата демократична политическа система. Така те останаха в политиката, заеха възлови постове в икономиката и много често в самата власт.

(5) Пропагандното преувеличаване на проблемите и трудностите, съпътстващи демократичното всекидневие с цел внушаване, че ровенето в проблемите на комунистическото минало е „неактуално“, извън дневния ред на обикновените хора.

КАКВО Е ДЕМОКРАЦИЯТА?

Можем да отидем отвъд тези затруднения и по-добре да разберем тоталитаризма, като го сравним с неговата противоположност – демокрацията. Това сравнение остава извън вниманието на повечето българи. Поколението на родените през 40-те и 50-те години израства изцяло по времето на комунизма, без възможност да познава друга реалност и да сравнява. За него живеенето с ограниченията за лична инициатива, за свободно пътуване и информация е нещо като природна даденост, към която трябва да се пригодиш. Поколението, родени след 80-те години, израстват изцяло в условията на демокрация и не знаят какво е да живееш в комунистически режим. Старите поколения пренасят навиците си от несвободното живеене в демократичния режим: някои млади хора, водени от неоправдани очаквания и неудовлетвореност пред проблемите, с които се сблъскват, обръщат поглед назад към изкривената маска на комунистическото равенство и сигурност. Това не е случайно.

За Хана Аренд тоталитарните режими са продукт на масовите общества и демократичната епоха. Според френския политолог Клод Льофор⁶² тоталитарният режим се възползва от един централен мотив на демокрацията – идеята, че властта идва от народа, представен като органично цяло. Затова и противниците на демокрацията толкова често говорят за нарушеното единство на нацията. Но дали в действителност това е така?

Нека вземем за пример името Народна Република България. Самото съчетание „народна република“ се

62 Клод Льофор (1924 – 2010 г.) е френски философ и политолог, активен политически деец, известен със своите изследвания върху тоталитаризма, в които разширява обхвата на понятието тоталитаризъм и го прилага върху режимите в Източна Европа.

явява повторение, тъй като понятието република включва и понятието народ. Републиката е форма на управление, противоположно на монархията, в което суверен е народът, представен от партии, конкуриращи се свободно. Защо тогава към „република“ е прибавено прилагателното народна? Тъй като разбирането на комунистическата власт за понятието народ се различава от разбирането на буржоазната демокрация.

От самото установяване на контрол върху обществото комунистическата партия започва политика на изключване от народа на редица „антинародни“ и „антидържавни“ (Георги Димитров) елементи. От народа отпадат цели социални и професионални прослойки: политическата опозиция, индустриалците и финансистите, едрите и средни земеделски стопани, царските офицери, занаятчиите и т.н. Така, въпреки впечатлението, че понятието народ визира цялото, всъщност се позовава на една негова част. А комунистическата партия си е присвоила монополното право да говори от името на така разбрания народ. Логиката е такава: колкото повече се редуцира съдържанието на понятието народ, толкова повече се утвърждава тоталитаризирането на обществото. Това показва, че самата демокрация съдържа в себе си гена на тоталитаризма и трябва много да внимаваме този ген да не се отключи. Затова е необходимо да разберем и истинската същност на демокрацията, загърбвайки идеализирания ѝ образ. Демокрацията не е способна да реши всичките ни проблеми, в това число и икономическите, но е политическа система, която предоставя повече от другите системи възможност проблемите да намерят приемливи за всички решения. Тя дава права на хората да се развиват свободно, без опеката на каквато и да е идеология или политическа доктрина, да реализират житейските си намерения и цели. Демокрацията предполага свободно излагане и конкуриране на идеи и групови интереси, както и публична дискусия, в която да участват възможно най-много граждани. В

условията на ограничени материални ресурси тя е предпоставка да се търси хармония и споразумяване между различни социални интереси и исторически съществуващи съперничества. Но демокрацията не бива да се свежда само до пазарно стопанство и политически плурализъм.

Социалният въпрос, твърди Клод Льофор, трябва да бъде поставен в ползрението ѝ. Демокрацията трябва да бъде и критика на икономическата ситуация. Да не се остави публичният интерес да се изгуби в преследване и гарантиране на частния интерес. Не трябва свободата на изразяване, която тя гарантира, изопачено да се третира като допустимост на възгледи, подриващи нейните основните принципи и ценности. Не трябва да се забравя, че демокрацията никога не е могла да се осъществи напълно – тя си остава постоянно развиващ се проект.

ОТВОРЕНОТО ОБЩЕСТВО

През 1943 г. философът Карл Попър⁶³ публикува в Англия книгата си „Отвореното общество и неговите врагове“ във време, когато светът от опит вече е знаел какво е това тоталитаризъм, но тоталитарната теория все още не се е появила. В книгата си той дефинира понятието тоталитаризъм не на базата на големите структури на обществото, а свеждайки смисъла му към статута и поведението на отделния индивид. Въведените от него метафори „отворено“ и „затворено“ общество се явяват като синоними на понятията демокрация и тоталитаризъм.

⁶³ Карл Попър (1902 – 1994 г.) е британски философ, смятан за един от най-влиятелните представители на либерализма на XX век. Занимава се също така с обществена и политическа философия и теория на науката.

„Отвореното“ общество се ръководи не от идеи и догми, а от рационално отношение към действителността и предоставя възможност за свобода и лична инициатива на индивидите. То поощрява критичното мислене на човека и готовността да поеме отговорност за личните си решения. Неговата противоположност – „затвореното“ общество, е сравнено с организъм: то е органично общество, в което индивидът е претопен в колектива и подчинен на колектива. Колективизмът е неговият най-съществен белег и основно оръжие на тоталитаризма. Карл Попър смята, че в обществено-исторически план преходът от „затворено“ към „отворено“ общество е една от най-дълбоките еволюции, които е преживяло човечеството.

Желязната завеса, спусната след края на Втората световна война между поробения европейски Изток и свободния Запад, се превръща в символ на затвореното общество. Този символ имаше и чисто физически измерения – Берлинската стена, телените заграждения и въоръжените гардове. В чисто битов план „затвореното“ общество в България изглежда приблизително така: хора, които не могат да пътуват свободно; млади хора, на които е забранено дори да мечтаят да следват на Запад, в големи престижни университети; контактите с чужденци са подозрителни и осъдителни; двегодишна задължителна военна служба; задължителен „доброволен“ бригадирски труд; джинсите са лукс и на тях се гледа с лошо око; непрестанни кампании срещу буржоазното влияние и упадъчната западна култура, мода и развлечения; протестите, по какъвто и да е повод, са забранени и се наказват със затвор; в „народната“ милиция бият; чуждите радиостанции се заглушават и има само един държавен телевизионен канал; по кината се прожектират главно съветски и български филми; шоколадът е лукс; за Москвич или Лада се чака по 7-8 години; в аптеките липсват добрите лекарства, които днес са всекидневие, а в болниците нямат най-елементарната съвременна апаратура. Без връзки

почти нищо не може да се уреди.

Нека се върнем отново към проблема за паметта. Науката отдавна е стигнала до убеждението, че паметта не може да служи като база и гарант на историческото познание. Моралните и психологически аргументи, с които се осъждат престъпленията на комунизма, не се оказаха достатъчно ефективни, а понякога допълнително подклаждаха ожесточението в борбата между различните паметни. Независимо, че се приближаваме към края на това, което може да наречем „епохата на паметта“, тъй като с времето ще имаме все по-малко непосредствени свидетели, нови поколения продължават да се облягат в преценките си за времето на комунизма на споделена, задължаваща ги памет. Изглежда е необходимо да се вслушаме в Пол Рикьор, който отбелязва, че макар отношенията между паметта (индивидуална, колективна) да са конфликтни, задачата на историка (и преподавателя) е да превърне този конфликт в база за сътрудничество. Не трябва да приемаме паметта и историята като непримирими врагове, тъй като частната памет защитава своята частна истина и едва ли силово можем да я променим. Ето защо не е продуктивно да заклеимяваме паметта на различните, а да я разберем, обясним и преодолеем, да покажем нейните недостатъци и причините, поради които не може да се приеме като историческа оценка и истина.

Точно тук е ролята на историческата наука и историците са тези, които могат да гарантират прехода от памет към история. Историята може да ни помогне да извлечем уроци от близкото минало. За да не се превърне в травма, за да не се превърне в тежест за настоящето, миналото трябва да се трансформира в историческо минало. Само историческото познание, с неговите инструменти за прецизно документиране на фактите, за сравняване на различните паметни и извори с помощта на разсъждението и анализа, е в състояние да изгради историческата памет за комунистическия период.

Но това не е достатъчно, нужно е и индивидуалното усилие на всеки индивид, за да се разбере историята, да направи съзнателен избор. Постигането на обществен консенсус за комунизма и комунистическото минало е едно от условията за утвърждаване на ефективна демокрация. Тя предполага, при наличието на различни интереси, съчетаване на нарастващата политическа активност с осъзнаване на общото благо. Трябва да бъдем внимателни, тъй като драматичната история на XX век показва, че демокрацията е обратим процес.

Въпрос: Кои са видовете тоталитарни режими в Европа през XX век? Кои са техните основни характеристики?

Задача: Потърси конкретни примери за начина, по който тези характеристики се проявяват в контекста на диктатурата на Българската комунистическа партия. Обсъди в час тези примери и ги сравни със ситуацията след 1989 г.

Ивайло Знеполски

Професор в Софийски университет „Св. Климент Охридски“, д.ф.н., гост-професор в ENESS (Висшето училище за социални науки) в Париж (1994 – 2001 г.), Директор на Института за изследване на близкото минало, основател и ръководител на форума „Софийски диалози“. Под негово ръководство излизат поредиците „Минало несвършено“ и „Актове“. Последни публикации: *Новата преса и прехода* (1997 г.), *Вебер и Бурдийо – подходът към интелектуалците* (2003 г.), *Le communisme face à la loi et à la mémoire*, in *Le jour se lève. L'héritage du*

totalitarisme en Europe, Paris, Ed. Rocher (2005 г.), Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория (2008 г.), Тоталитаризмът – из историята на един незавършен дебат, в „История на Народна република България“ (2009 г.), НРБ – от началото до края, научно ръководство и обща редакция (2011 г.), Как се променят нещата. От инциденти до Голямото събитие, т. I и II (2016 г.) и десетки студии на български, френски и английски.

ISBN 978-619- 90431-8- 9

© Фондация „Софийска платформа“ май, 2017

Всички права запазени